

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 37 (2017)

Τριακοστό Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αφιέρωμα στον Χαράλαμπο Μπούρα

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Αθήνα, 12, 13 και 14 Μαΐου 2017

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2017

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 12, 13 και 14 Μαΐου 2017

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2017

CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

**THIRTY-SEVENTH SYMPOSIUM
ON BYZANTINE AND POST-BYZANTINE
ARCHAEOLOGY AND ART
TRIBUTE TO CHARALAMBOS BOURAS**

**PROGRAMME AND ABSTRACTS
OF MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS**

Athens, 12, 13 and 14 May 2017

Byzantine and Christian Museum
Vas. Sofias 22, Athens

ATHENS 2017

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΠΟΥΡΑ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 12, 13 και 14 Μαΐου 2017

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2017

Organizing Committee

Dimitrios Athanasoulis
Sophia Kalopissi-Verti
Stavros Mamaloukos
Georgios Pallis
Maria Panayotidi-Kesisoglou
Miltiadis Polyviou

The issues of abstracts of previous Symposia of Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art (1 - 36) are posted online at: <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chaе>

ISSN 2241-8695

Οργανωτική Επιτροπή

Δημήτριος Αθανασούλης

Σοφία Καλοπίση-Βέρτη

Σταύρος Μαμαλούκος

Γεώργιος Πάλλης

Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου

Μιλτιάδης Πολυβίου

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων Συμποσίων της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (1 έως 36) είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

ISSN 2241-8695

**THIRTY-SEVENTH SYMPOSIUM ON BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ARCHAEOLOGY AND ART**

TRIBUTE TO CHARALAMBOS BOURAS

Athens, 12, 13, and 14 May 2017

Byzantine and Christian Museum

Vas. Sofias 22, Athens

P R O L O G U E

The established Spring Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art is being held for the thirty-seventh time by the Christian Archaeological Society during the three-day period from 12-14 May 2017. This year's edition is dedicated to the memory of Charalambos Bouras, a leading researcher of Byzantine Architecture and General Secretary of the Christian Archaeological Society for twenty years.

The Symposium's special scholarly topic this year is "*Byzantine and post-Byzantine Architecture: from planning to implementation*". Six major papers on this subject have been scheduled. Although the established practice of the Symposium is to join together all major papers and communications in a one-day conference, this year's special topic will constitute a two-day conference which will be held on Saturday and Sunday, i.e. on the 13th and 14th of May. All communications not connected with the special topic will be presented on Friday, May 12.

Friday's morning session (May 12), starts with communications related to topography, architecture, epigraphy, pottery and the minor arts of the Early Christian period. The second part includes communications on urban plan-

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΠΟΥΡΑ

Αθήνα, 12, 13 και 14 Μαΐου 2017

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Το καθιερωμένο εαρινό συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη διεξάγεται για τριακοστή έβδομη φορά από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, κατά το τριήμερο από 12 έως 14 Μαΐου 2017, αφιερωμένο εφέτος στη μνήμη του Χαράλαμπου Μπούρα, κορυφαίου ερευνητή της Βυζαντινής Αρχιτεκτονικής και επί εικοσαετία Γενικού Γραμματέα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Το ειδικό επιστημονικό θέμα, του συμποσίου είναι : **«Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή»**. Σε αυτό έχουν προγραμματιστεί έξι εισηγήσεις. Παρόλο ότι η καθιερωμένη πρακτική στο Συμπόσιο είναι να συγκεντρώνονται οι εισηγήσεις και ανακοινώσεις του ειδικού επιστημονικού θέματος σε ημερίδα, στο τρέχον Συμπόσιο το ειδικό επιστημονικό θέμα θα αποτελέσει διημερίδα που θα διεξαχθεί, το Σάββατο και την Κυριακή, 13 και 14 Μαΐου 2017. Την Παρασκευή, 12 Μαΐου 2017, θα παρουσιαστούν όλες οι ανακοινώσεις που δεν συνδέονται με το ειδικό επιστημονικό θέμα του Συμποσίου.

Η πρωινή συνεδρία της Παρασκευής, 12 Μαΐου 2017, αρχίζει με ανακοινώσεις σχετικά με την τοπογραφία, την αρχιτεκτονική, την επιγραφική,

ning, architecture, sculpture, painting and the minor arts of the Byzantine period.

The first part of the afternoon session deals with architecture, painting, and sculpture of the Late Medieval period and the second part with architecture and painting of the period after the Fall of Constantinople.

The sessions of Saturday, 13 May 2017 and Sunday, 14 May 2017, are dedicated to the special topic. Apart from the six major papers, there will be twenty one related communications. The afternoon session of Sunday, 14 May 2017, includes a major paper and communications exclusively about the period after the Fall of Constantinople and the areas under Venetian rule.

Since there will be a large number of papers, all speakers and session chairs are requested to scrupulously observe the presentation times foreseen by the program so that the half-hour discussion for each session is not lost. **Our shared goal is to generate productive discussions between speakers and the audience at the conclusion of presentations.**

The morning sessions commence at 9.30 on Friday and Saturday and at 10.00 on Sunday. The afternoon sessions begin at 17.00.

The Christian Archeological Society thanks the Ministry of Culture and Sports, which supports its activities and the Byzantine and Christian Museum for hosting the Symposium.

την κεραμική, τη γλυπτική και τη μικροτεχνία της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει ανακοινώσεις σχετικά με την πολεοδομία, την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη ζωγραφική και τη μικροτεχνία της βυζαντινής περιόδου.

Η απογευματινή συνεδρία είναι αφιερωμένη στο πρώτο μέρος στην αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική και τη γλυπτική της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου και στο δεύτερο στην αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική των χρόνων μετά την Άλωση.

Οι συνεδρίες του Σαββάτου, 13 Μαΐου 2017 και της Κυριακής, 14 Μαΐου 2017, είναι αφιερωμένες στο ειδικό θέμα. Εκτός από τις έξι εισηγήσεις θα γίνουν και εικοσιμία σχετικές ανακοινώσεις. Η απογευματινή συνεδρία της Κυριακής, 14 Μαΐου 2017, περιλαμβάνει αποκλειστικά εισήγηση και ανακοινώσεις που αναφέρονται στους χρόνους μετά την Άλωση και τη Βενετοκρατία.

Επειδή ο αριθμός των ανακοινώσεων είναι μεγάλος, παρακαλούνται τόσο οι ομιλητές όσο και οι προεδρεύοντες των συνεδριάσεων να τηρούν με σχολαστική ακρίβεια το χρόνο παρουσίασης που προβλέπεται από το πρόγραμμα, ώστε να μη χάνεται ο χρόνος για τη συζήτηση, που είναι για κάθε συνεδρία ένα ημίωρο. **Στόχος όλων μας είναι, μετά το πέρας των σχετικών παρουσιάσεων, να προκληθούν γόνιμες συζητήσεις ανάμεσα στους ομιλητές και στο κοινό.**

Οι πρωινές συνεδρίες αρχίζουν την Παρασκευή και το Σάββατο στις 9:30 και την Κυριακή στις 10:00. Οι απογευματινές συνεδρίες, αρχίζουν στις 17:00.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού το οποίο ενισχύει το έργο της και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για τη φιλοξενία του.

CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

**THIRTY-SEVENTH SYMPOSIUM ON BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ART AND ARCHAEOLOGY**

TRIBUTE TO CHARALAMBOS BOURAS

Athens, 12-14 May 2017

Byzantine and Christian Museum

Friday, 12 May 2017

Morning Session

EARLY CHRISTIAN PERIOD

***TOPOGRAPHY, ARCHITECTURE, EPIGRAPHY,
POTTERY, MINOR ARTS***

Chairs: Charalambos Pennas and Konstantinos Skambavias

- 9:30** **Anna Lambropoulou and Theoni Kollyropoulou:** New evidence concerning a forgotten female saint of the city of Athens.
- 9:45** **Konstantinos Roussos:** Reconstructing the dynamics of the landscape in the periphery of Amorion during the early and middle Byzantine period
- 10:00** **Giorgos Deligiannakis:** «ΝΗΣΣΩΝ ἹΕΡΩΝ ἈΡΞΑΜΕΝΟΣ»: Prosopographic and other observations concerning a late Roman inscription from Corycus in Cilicia

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΠΟΥΡΑ

Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2017

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Παρασκευή, 12 Μαΐου 2017

Πρωινή Συνεδρίαση

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

**ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ,
ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ**

Προεδρεύουν: Χαράλαμπος Πέννας και Κωνσταντίνος Σκαμπαβίας

- 9:30** Άννα Λαμπροπούλου και Θεώνη Κολλυροπούλου: Νέα στοιχεία για μία λησμονημένη αγία της πόλης των Αθηνών
- 9:45** Κωνσταντίνος Ρούσσο: Ανασυνθέτοντας τη δυναμική του τοπίου στην περιφέρεια του Αμορίου κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο
- 10:00** Γιώργος Δεληγιαννάκης: «ΝΗΣΣΩΝ ΊΕΡΩΝ ἈΡΕΑΜΕΝΟΣ»: Προσωπογραφικές και άλλες παρατηρήσεις για μια υστερορωμαϊκή επιγραφή από την Κώρουκο της Κιλικίας

- 10:15 Stavroula Sdrolia:** The Castle of Velika and the fortifications of the Early Byzantine period in Thessaly
- 10:30 Ioannis Varalis:** Kastro Velikas: the construction history of the church
- 10:45 Sofia Didioumi:** The castle of Velika and the relations with the Danubian castles: the evidence of pottery
- 11:00 Eleftheria Pinakoulaki:** Kastro Velikas: the glass finds
- 11:15 Discussion**
- 11:45 Break**

BYZANTINE PERIOD

***URBAN PLANNING, ARCHITECTURE, SCULPTURE,
PAINTING, MINOR ARTS***

Chairs: Nikolaos Gioles and Viktoria Kepetzi

- 12:15 Stavros Gouloulis:** In 10th-century Larisa: a Church of Christ [?] and the painted program of the holy Forty Martyrs
- 12:30 Varvara Papadopoulou:** The fortification of the Byzantine city of Ioannina: a contribution to the study of fortifications in Byzantine Epeiros
- 12:45 Diomidis Myriantheus:** The construction phases of Archangel Michael at Lefkonoikos in Cyprus
- 13:00 Christina Pinatsi:** The templon of the main church of the Hagia Mone Areias at Nafplio

- 10:15 Σταυρούλα Σδρόλια:** Το Κάστρο της Βελίκας και οι οχυρώσεις της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου στη Θεσσαλία
- 10:30 Ιωάννης Βαραλής:** Κάστρο Βελίκας: Η οικοδομική ιστορία της εκκλησίας
- 10:45 Σοφία Ντιντιούμη:** Το κάστρο της Βελίκας και οι σχέσεις με τα παραδουνάβια κάστρα: η μαρτυρία της κεραμικής
- 11:00 Ελευθερία Πινακουλάκη:** Κάστρο Βελίκας: Τα γυάλινα ευρήματα
- 11:15 Συζήτηση**
- 11:45 Διάλειμμα**

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ, ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ

Προεδρεύουν: Νικόλαος Γκιολές και Βικτωρία Κέπετζη

- 12:15 Σταύρος Γουλούλης:** Στη Λάρισα του 10^{ου} αιώνα: Ναός του Χριστού [;] και το ιστορημένο πρόγραμμα των αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων
- 12:30 Βαρθάρα Παπαδοπούλου:** Η οχύρωση της βυζαντινής πόλης των Ιωαννίνων. Συμβολή στην οχυρωματική της βυζαντινής Ηπείρου
- 12:45 Διομήδης Μυριανθέυς:** Οι οικοδομικές φάσεις του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Λευκόνειο της Κύπρου
- 13:00 Χριστίνα Πινάτση:** Το τέμπλο του καθολικού της αγίας Μονής Αρξίας Ναυπλίου

- 13:15 Apostolos Mantas:** Inconsistencies in the copying and search of a lost model: remarks on three miniatures of the Džruči II Gospel
- 13:30 Paschalis Androudis and Giorgos Orfanidis:** Unknown bronze candlestick with the Knot of Hercules from the Museum of Turkish and Islamic Art in Bursa
- 13:45 Discussion**
- 14:15 End of morning session**

Afternoon Session

LATE MEDIEVAL PERIOD

ARCHITECTURE, PAINTING, SCULPTURE

Chairs: Giorgos Velenis and Anastasia Tourta

- 17:00 Athanasios Mailis:** From Byzantine monasticism to Venetian piety. The double church of Saint Panteleimon / Saint Demetrios at Peribolia, Chania
- 17:15 Michael Asfentagakis:** A soldier from Jerusalem in the Hospitaller Dodecannese. Observations on the wall paintings of the church of Saint Procopius on Syme
- 17:30 Marina Mytiantheos-Koufopoulou:** The Medieval and the post-Byzantine sarcophagus of Saint Catherine in the Monastery of Sinai
- 17:45 Stella Frigerio-Zeniou:** A forgotten wood-carved epistyle of the 16th century in the church of the Transfiguration, at Sotira, Famagusta

- 13:15** **Απόστολος Μαντάς:** Ασυμφωνίες στην αντιγραφή και αναζήτηση ενός χαμένου προτύπου: σχόλια σε τρεις μικρογραφίες του Ευαγγελίου Džruči II
- 13:30** **Πασχάλης Ανδρούδης και Γιώργος Ορφανίδης:** Άγνωστος ορειχάλκινος κηροστάτης με ηράκλειον άμμα από το μουσείο τουρκικής και ισλαμικής τέχνης της Προύσας (Bursa)
- 13:45** **Συζήτηση**
- 14:15** **Λήξη της πρωινής συνεδρίασης**

Απογευματινή Συνεδρίαση

ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Προεδρεύουν: Γιώργος Βελένης και Αναστασία Τούρτα

- 17:00** **Αθανάσιος Μαΐλης:** Από το Βυζαντινό μοναχισμό στην Ενετική ευσέβεια. Ο διπλός ναός του αγίου Παντελεήμονα/αγίου Δημητρίου στα Περιβόλια Χανίων
- 17:15** **Μιχαήλ Ασφενταγάκης:** Ένας ιεροσολυμίτης στρατιώτης στα ιπποκρατούμενα Δωδεκάνησα. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του ναού του αγίου Προκοπίου στη Σύμη
- 17:30** **Μαρίνα Μυριανθέως-Κουφοπούλου:** Η μεσαιωνική και η μεταβυζαντινή λάρνακα της Αγίας Αικατερίνης στη Μονή Σινά
- 17:45** **Στέλλα Frigerio-Zένιου:** Ξεχασμένο ξυλόγλυπτο επιστύλιο του 16^{ου} αιώνα στην εκκλησία της Μεταμορφώσεως, στην Σωτήρα Αμμοχώστου

18:00 Nasa Patapiou: New evidence concerning the tower of Kition and its coats of arms

18:15 Discussion

18:45 Break

***THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE
ARCHITECTURE, PAINTING***

Chairs: Maria Vasilaki and Maria Constantoudaki

19:15 Ioannis Karatzoglou: Research concerning Saint Photeine in Smyrna

19:30 Afroditi Pasali: The main church of the Monastery of the Dormition of the Virgin at Varetada in Aitoloakarnania

19:45 Alexandros Anagnostopoulos: Portable icon of Christ the Great Archpriest from the Monastery of Roussanou at Meteora attributed to Theophanes the Cretan

20:00 Angeliki Strati: Unknown works of the painter Ioannes, son of Theodoros, from Grammosta to Kastoria

20:15 Nafsika Panselinou: A triptych with the representation of the Virgin *Rodon to Amaranton* (the Unfading Rose) and Saints

20:30 Discussion

21:00 End of afternoon session

- 18:00** **Νάσα Παταπίου:** Νέα στοιχεία για τον πύργο Κιτίου και τα οικόσημα του
- 18:15** **Συζήτηση**
- 18:45** **Διάλειμμα**

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Προεδρεύουν: Μαρία Βασιλάκη και Μαρία Κωνσταντουδάκη

- 19:15** **Ιωάννης Καρατζόγλου:** Έρευνα για την αγία Φωτεινή της Σμύρνης.
- 19:30** **Αφροδίτη Πασαλή:** Το Καθολικό της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Βαρετάδα Αιτωλοακαρνανίας
- 19:45** **Αλέξανδρος Αναγνωστόπουλος:** Φορητή εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα από την Ιερά Μονή Ρουσάνου Μετεώρων αποδιδόμενη στον Θεοφάνη τον Κρήτα
- 20:00** **Αγγελική Στρατή:** Άγνωστα έργα του ζωγράφου Ιωάννη, γιου του Θεοδώρου, από την Γραμμοστά στην Καστοριά
- 20:15** **Ναυσικά Πανσελήνου:** Τρίπτυχο με την παράσταση της Θεοτόκου Ρόδον το Αμάραντον και Αγίων
- 20:30** **Συζήτηση**
- 21:00** **Λήξη της απογευματινής Συνεδρίασης**

TWO-DAY CONFERENCE WITH THE TOPIC:

Byzantine and post-Byzantine architecture: from planning to implementation

Saturday, 13 May 2017

Morning Session

Chairs: Stavros Mamaloukos and Platon Petridis

- 9:30 Eleftheria Papagianni:** Construction activity in Byzantium through the eyes of a Law Historian
- 10:00 Georgios Velenis:** Inspiration and Creation in Byzantine Architecture
- 10:30 Anastasios Tantsis:** The architectural types of Byzantine churches and their dedication: churches dedicated to the Virgin
- 10:45 Olga Etinhof:** New data on Blachernae tradition in old Russia
- 11:00 Evgenia Gerousi:** Two-aisled barrel-vaulted churches of Thera
- 11:15 Discussion**
- 11:45 Break**

Chairs: Panayotis Vokotopoulos and Nano Chatzidaki

- 12:15 Stavros Mamaloukos:** From planning to construction: questions of implementation in Byzantine architecture
- 12:45 Nikos Tsivikis:** Elements of architectural planning and construction practices in the basilica of the Theater at Messene

ΔΙΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

*Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική:
από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή*

Σάββατο, 13 Μαΐου 2017

Πρωινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Σταύρος Μαμαλούκος και Πλάτων Πετρίδης

- 9:30** **Ελευθερία Παπαγιάννη:** Η οικοδομική δραστηριότητα στο Βυζάντιο με το βλέμμα του νομικού
- 10:00** **Γιώργος Βελένης:** Έμπνευση και δημιουργία στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική
- 10:30** **Αναστάσιος Τάντσης:** Οι αρχιτεκτονικοί τύποι των βυζαντινών ναών και η αφιέρωσή τους: ναοί αφιερωμένοι στην Παναγία
- 10:45** **Olga Etinhof:** New data on Blachernae tradition in Old Russia
- 11:00** **Ευγενία Γερούση:** Δίκλιτοι καμαροσκέπαστοι ναοί της Θήρας
- 11:15** **Συζήτηση**
- 11:45** **Διάλειμμα**

Προεδρεύουν: Παναγιώτης Βοκοτόπουλος και Νανώ Χατζηδάκη

- 12:15** **Σταύρος Μαμαλούκος:** Από το σχεδιασμό στην κατασκευή: ζητήματα εφαρμογής στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική
- 12:45** **Νίκος Τσιβίκης:** Στοιχεία αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και οικοδομικές πρακτικές στην Βασιλική του Θεάτρου της Μεσσήνης.

13:00 Dimitris Chatzilazarou: The origin and meaning of the early Christian synthronon

13:15 Giorgos Pallis: The Middle Byzantine marble tempon: questions of planning and construction

13:30 Isabella Baldini: Liturgical furniture and decoration in Byzantine Gortyn from the excavations of the Episcopal church

13:45 Discussion

14:15 End of morning session

Afternoon session

Chairs: Dimitris Athanasoulis and Isidoros Kakouris

17:00 Stavros Arvanitopoulos: Elements of town planning in the urban complex of Mistras

17:15 Ploutarchos Theocharidis and Petros Koufopoulos: Observations on the construction history of the funerary church of the monastery of Vatopedi

17:30 Sotiris Vogiatzis: Domes with 16-sided drums

17:45 Elli Galla-Georgila: Cisterns in Thessalonike in the Middle and Late Byzantine period: construction characteristics, conservation, and impact on public life

18:00 Discussion

18:30 Break

- 13:00 Δημήτρης Χατζηλαζάρου:** «Η καταγωγή και η σημασία του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου»
- 13:15 Γιώργος Πάλλης:** Το μεσοβυζαντινό μαρμάρινο τέμπλο: ζητήματα σχεδιασμού και κατασκευής
- 13:30 Isabella Baldini:** Liturgical furniture and decoration in Byzantine Gortyn from the excavations of the Episcopal church
- 13:45 Συζήτηση**
- 14:15 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης**

Απογευματινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Δημήτρης Αθανασούλης και Ισίδωρος Κακούρης

- 17:00 Σταύρος Αρβανιτόπουλος:** Στοιχεία αστικού σχεδιασμού στο πολεοδομικό συγκρότημα του Μυστρά
- 17:15 Πλούταρχος Θεοχαρίδης - Πέτρος Κουφόπουλος:** Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του κοιμητηριακού ναού της μονής Βατοπεδίου
- 17:30 Σωτήρης Βογιατζής:** Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο
- 17:45 Έλλη Γκαλά-Γεωργιά:** Κινστέρονες στη Θεσσαλονίκη τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο: κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, συντήρηση και επιπτώσεις στη δημόσια ζωή
- 18:00 Συζήτηση**
- 18:30 Διάλειμμα**

Chairs: Eugenia Chalkia and Ekaterini Dellaporta

19:00 Manolis Korres: Recycling of stones

19:30 Natalia Boura and Alikı Tsirgıalou: The archives of Charalambos Bouras in the Benaki Museum: the known and unknown side of the architect and the photographic glance of a Byzantinist

19:45 Panayotis Vokotopoulos: Memories from the long acquaintance with Charalambos Bouras

20:00 Discussion

20:30 Presentation of the 38th volume of the Deltion of the CHAE

20:45 Announcement of Prize awarded in memory of Maria Theochari

21:00 Reception

TWO-DAY CONFERENCE WITH THE TOPIC:

Byzantine and post-Byzantine architecture: from planning to implementation
(continued)

Sunday, 14 May 2017

Morning Session

Chairs: Miltıadis Polyviou and Petros Koufopoulos

10:00 Konstantinos Raptis: The Acheiropoietos of Thessalonike: re-examining the architecture and the construction history of the Early Byzantine basilica

Προεδρεύουν: Ευγενία Χαλκιά και Αικατερίνη Δελλαπόρτα

- 19:00** **Μανώλης Κορρές:** Ανακύκλωση λίθων
- 19:30** **Ναταλία Μπούρα και Αλίκη Τσίργιαλου:** Το αρχείο του Χαράλαμ-
που Μπούρα στο μουσείο Μπενάκη: Η γνωστή και άγνωστη πλευ-
ρά του αρχιτέκτονα και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου
- 19:45** **Παναγιώτης Βοκοτόπουλος:** Αναμνήσεις από τη μακρόχρονη
γνωριμία με τον Χαράλαμπο Μπούρα
- 20:00** **Συζήτηση**
- 20:30** **Παρουσίαση του ΔΗ' τόμου του Δελτίου της ΧΑΕ**
- 20:45** **Απονομή βραβείου στη μνήμη Μαρίας Θεοχάρη.**
- 21:00** **Δεξίωση**

ΔΙΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

*Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική:
από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή
(συνέχεια)*

Κυριακή, 14 Μαΐου 2017

Πρωινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Μιλτιάδης Πολυβίου και Πέτρος Κουφόπουλος

- 10:00** **Κωνσταντίνος Ράπτης:** Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: επανεξετά-
ζοντας την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία της πρωτο-
βυζαντινής βασιλικής

10:15 Themistoklis Bilis and Maria Magnisali: The re-use of ancient stones in the Panagia Skripou. A study in the organization of a Byzantine construction site

10:30 Michalis Karambinis and Stavros Papazoglou: New evidence concerning the church of Episkopi on Skyros, 895 A.D. (Architecture – Sculpture)

10:45 Klimis Aslanidis: Development, renewal, and retrospection in Byzantine Architecture of the Aegean Islands

11:00 Nikolas Karagiannis: Observations on the construction history of the castle of Mendenitsa

11:15 Discussion

11:45 Break

12:15 Annual General Meeting of the members of the Christian Archeological Society

2016: Activity Reports: a. Board activities and b. activities of the Auditing Committee of Financial Management

Afternoon Session

THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANINOPLE and AREAS UNDER VENETIAN RULE

Chairs: Anastasia Lazaridou and Klimis Aslanidis

17:00 Miltiadis Polyviou: The construction of an Athonite katholikon of the early 19th century

- 10:15 Θεμιστοκλής Μπιλής και Μαρία Μαγνήσαλη:** Η επανάχρηση αρχαίων λίθων στην Παναγία Σκρικού. Συμβολή στο σχεδιασμό ενός βυζαντινού εργοταξίου
- 10:30 Μιχάλης Καραμπίνης και Σταύρος Παπάζογλου:** Νεότερα για το ναό της Επισκοπής της Σκύρου, 895 μ.Χ. (Αρχιτεκτονική-Γλυπτική)
- 10:45 Κλήμης Ασλανίδης:** Εξέλιξη, ανανέωση και αναδρομές στη βυζαντινή αρχιτεκτονική των νησιών του Αιγαίου
- 11:00 Νικόλας Καραγιάννης:** Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του κάστρου της Μενδενίτσας
- 11:15 Συζήτηση**
- 11:45 Διάλειμμα**
- 12:15 Ετήσια Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας**

Εκθέσεις πεπραγμένων 2016: α) του Διοικητικού Συμβουλίου και β) της Εξελεγκτικής Επιτροπής Οικονομικής διαχείρισης

Απογευματινή Συνεδρίαση

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ και ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Προεδρεύουν: Αναστασία Λαζαρίδου και Κλήμης Ασλανίδης

- 17:00 Μιλτιάδης Πολυβίου:** Η οικοδόμηση ενός αγιορείτικου καθολικού των αρχών του 19^{ου} αιώνα

- 17:30 Aineias Oikonomou:** Planning and drawing of construction in the Byzantine and post-Byzantine period
- 17:45 Pantelis Fountas:** Detection of structural planning in an Athonite katholikon of the 18th century
- 18:00 Georgios Giannitsaris:** Observations on the architecture of post-Byzantine churches of Evrytania
- 18:15 Despoina Michalaga:** Proposals for the construction of an archbishop's palace in Venetian Nafplio
- 18:30 Discussion**
- 19:00 End of the 37th Symposium of Byzantine and post-Byzantine Archeology and Art 2017.**

- 17:30 Αινείας Οικονόμου:** Σχεδιασμός και χάραξη της κατασκευής στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο
- 17:45 Παντελής Φουντάς:** Επισήμανση δομικών χαράξεων σε αγιορείτικο καθολικό του 18^{ου} αιώνα
- 18:00 Γεώργιος Γιαννίτσαρης:** Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική μεταβυζαντινών ναών της Ευρυτανίας
- 18:15 Δέσποινα Μιχάλαγα:** Προτάσεις ανοικοδόμησης αρχιεπισκοπικού μεγάρου στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο
- 18:30 Συζήτηση**
- 19:00 Λήξη του 37^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης 2017.**

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ – ABSTRACTS

**Οι συγγραφείς φέρουν
πλήρη ευθύνη για τις περιλήψεις**

**The authors bear
full responsibility for the abstracts**

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΑ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΡΟΥΣΑΝΟΥ ΜΕΤΕΩΡΩΝ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΗ ΣΤΟΝ ΘΕΟΦΑΝΗ ΤΟΝ ΚΡΗΤΑ

Στην Ιερά Μονή Ρουσάνου Μετεώρων εκτίθεται σε ειδική προθήκη σε χώρο πλησίον του καθολικού μία φορητή εικόνα του Χριστού στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Ο Χριστός εικονίζεται ολόσωμος, σε αυστηρά μετωπική στάση του σώματος, να κάθεται σε πλατύ ξυλόγλυπτο θρόνο, κοσμημένο με χρυσοκονδυλιές και λεοντοκεφαλές, με υψηλό κυματοειδές ερεισίνωτο που φέρει κιονοστήρικτη και τοξωτή διακόσμηση. Φοράει λευκό σάκκο κοσμημένο με χρυσούς σταυρούς και μαύρα γαμάδια, στιχάριο με διάλιθα επιμάνικα, χρυσό επιτραχήλιο και ωμοφόριο με διάλιθους σταυρούς. Στο κεφάλι φοράει την χρυσή μίτρα – στέμμα, κοσμημένη με πολύτιμα πετράδια. Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατάει ανοιχτό ενεπίγραφο κώδικα, τον οποίο στηρίζει στα πόδια του. Την μορφή του Χριστού πλαισιώνουν συμμετρικά οι κεφαλαιογράμματα ερυθρόχρωμες επιγραφές Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ | Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ | ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ.

Από εικονογραφική άποψη ο τύπος του ένθρονου ή σε προτομή Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση και επαναλαμβάνεται με συχνότητα στην τέχνη του 16ου αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρω τον Χριστό Μέγα Αρχιερέα που απεικονίζεται στην παράσταση της Δέησης στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου του ιερού Βήματος και τον Χριστό Μέγα Αρχιερέα από την ουράνια αγγελική Λειτουργία στο τύμπανο του τρούλου του καθολικού της Μονής Αναπαυσά (1527), τον Χριστό Μέγα Αρχιερέα στην Ουράνια αγγελική Λειτουργία και στη φορητή εικόνα της Μονής

Σταυρονικήτα (1545/46), στα καθολικά των Μονών Δουσίκου (1557), Ρουσάνου (1560) και Δοχειαρίου (1568) και στον παλαιό μητροπολιτικό ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας (1573). Ο τύπος του ένθρονου Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα επαναλαμβάνεται αργότερα στην ομόθεμη εικόνα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (τέλη 16ου αιώνα), στην εικόνα που φυλάσσεται στο παρεκκλήσιο του Μητροπολιτικού Μεγάλου Ιωαννίνων (17ος αιώνας) και αλλού.

Στην τεχνοτροπική απόδοση του προσώπου το πλάσιμο είναι μαλακό, με σκούρο καστανό προπλασμό που διαβαθμίζεται σε ανοικτότερους τόνους στο σάρκωμα, ενώ ροδίζει απαλά στο μέτωπο και στις παρειές, συμβάλλοντας στην εκφραστική του ποιότητα. Οι παράλληλες λευκές γραμμές με τις οποίες σχηματίζονται τα ακτινωτά φώτα απλώνονται γύρω από τα μάτια, το μέτωπο, το πηγούνι και το λαιμό, πλημμυρίζουν την ειρηνική έκφραση του φωτεινού προσώπου με ένα υπερκόσμο φως και ακολουθούν τρόπους οικείους στην κρητική σχολή. Τα μαλλιά και τα γένια αποδίδονται με αυλακώσεις σε βαθύτερο τόνο του καστανού χρώματος, ενώ τα χείλη τονίζονται με κόκκινο χρώμα, κάνοντας τη σάρκα πιο συγκεκριμένη. Περιορισμένη έκταση κατέχουν τα φώτα στα ενδύματα, όπου με ανοικτότερο γραμμικό τόνο του ίδιου χρώματος υποδηλώνονται οι πτυχώσεις στο σάκκο, στο στιχάριο και στο ωμοφόριο.

Συμπερασματικά, η υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα της Μονής Ρουσάνου, με την μνημειακού χαρακτήρα μορφή, την ισόρροπη και μετωπική στάση, την γλυκύτητα της έκφρασης και την γαλήνια πνευματικότητα που εκπέμπει, τα εύρωστα χέρια με αντίρροπες κινήσεις, κάθετη το δεξί που ευλογεί και οριζόντια το αριστερό, συνδέεται με την δραστηριότητα του κορυφαίου ζωγράφου του 16ου αιώνα, του Θεοφάνη του Κρητός, και χρονολογείται στην περίοδο κατά την οποία ιστορεί το καθολικό της γειτονικής Μονής Αναπαυσά στα 1527.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΟΡΕΙΧΑΛΚΙΝΟΣ ΚΗΡΟΣΤΑΤΗΣ ΜΕ ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΑΜΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΚΑΙ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΥΣΑΣ (BURSA)

Στην ανακοίνωσή μας παρουσιάζουμε έναν άγνωστο ορειχάλκινο κηροστάτη με ηράκλειον άμμα που εντοπίσαμε στο Μουσείο Τουρκικής και Ισλαμικής Τέχνης της Προύσας (Bursa) στη Βιθυνία της Μ. Ασίας. Πρόκειται για ένα έργο συνολικού ύψους 78 εκ., το οποίο αποτελείται από: α) το κυρίως, επίμηκες σώμα, με εντυπωσιακή πλεχτή διακόσμηση και β) την ημισφαιρική βάση (ύψος 11 εκ., διάμετρος 27 εκ.), η οποία έχει πλατύ εξωτερικό χείλος (μέγιστη διάμετρος 46 εκ.) και μικρά στηρίγματα (λοβούς) διακοσμητικού χαρακτήρα στον περίμετρο του δακτυλίου της.

Το μεγαλύτερο μήκος του κορμού του κηροστάτη καταλαμβάνει το περίτεχνο σχέδιο σε σχήμα κόμβου, το γνωστό ως ηράκλειον άμμα, τα επιμέρους στοιχεία του οποίου αποδίδονται πρισματικά. Εκατέρωθεν του κόμβου, τόσο στο ανώτερο, όσο και στο κατώτερο τμήμα του κυρίως σώματος αναπτύσσονται πεπλατυσμένα ημισφαιρίδια με εγχάρακτη διακόσμηση, η οποία ακολουθεί τη χαρακτηριστική καμπυλότητα των οικείων στοιχείων. Κάθε ημισφαιρίδιο συνοδεύεται από ένα ελαφρώς «κλεψυδρικού» σχήματος τμήμα με επιτονισμένα χείλη στις δύο πλευρές του, τα οποία φέρουν με τη σειρά τους διακριτική εγχάρακτη διακόσμηση στην περιμέτρό τους. Επίσης, ανάμεσα στα «κλεψυδρικού» σχήματος τμήματα και την κάθε πλευρά του κόμπου υπάρχει μικρός χώρος με τέσσερα αφηρημένα, ανάγλυφα κοσμήματα που ομοιάζουν με ρόμβους.

Η ημισφαιρική βάση έχει απλοποιημένη εγχάρρακτη διακόσμηση με επαναλαμβανόμενα σχεδόν ημικυκλικά σχέδια, που ίσως παραπέμπουν σε μια στυλιζαρισμένη απόδοση γιρλάντας. Στο ανώτερο μέρος της κυρτής βάσης σχηματίζονται διαδοχικά ομόκεντροι κύκλοι. Στην περίμετρό της προβάλλουν εναλλάξ τρία μικρά ανθεματά και άλλα τρία ημικυκλικά στηρίγματα (λοβοί).

Ο κηροστάτης της Προύσας συγκρίνεται με ορισμένα βυζαντινά μανουάλια που φέρουν διάκοσμο με ηράκλειον άμμα και τα οποία εντοπίσαμε στον χώρο της Μ. Ασίας (Εθνογραφικό Μουσείο της Άγκυρας, Μουσολείο του Seyyid Gazi Battal κοντά στο Eskişehir και σε άλλες συλλογές), όπως και με τα μανουάλια από τη μονή της Μεταμορφώσεως των Μετεώρων που δημοσίευσε η Λασκαρίνα Μπούρα. Μέσα από τη συγκριτική αυτή μελέτη είναι φανερό ότι ο κηροστάτης ακολουθεί την καθιερωμένη βυζαντινή παράδοση των αντίστοιχων έργων με τη χρήση του άμματος. Τέλος επιχειρείται μια προσπάθεια χρονολόγησης του έργου της Προύσας και ένταξής του στο καλλιτεχνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ

**ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ
ΣΤΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ**

Σε παλαιότερο άρθρο του ο αείμνηστος Χαράλαμπος Μπούρας είχε εκτενώς πραγματευθεί το ζήτημα της ύπαρξης ή μη πολεοδομικού σχεδιασμού σε αστικά κέντρα του βυζαντινού κόσμου που εν μέρει ή εν όλω αναβίωσαν κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, σε επεκτάσεις αρχαιότερων πόλεων, καθώς και σε νέα αστικά συγκροτήματα που ιδρύθηκαν κατά τους μέσους ή τους ύστερους χρόνους. Σε αυτή τη μελέτη είχε διαπιστώσει την απουσία σχεδιασμού εκ μέρους της τοπικής ή της κεντρικής εξουσίας, με μόνη εξαίρεση τα έργα για την άμυνα των πόλεων. Όπως σημείωνε: «τα ζητήματα της αμύνης ήταν τα μόνα για τα οποία το κράτος διέθετε μηχανισμό επιβολής κάποιων αρχών δομήσεως ή της μορφής των οχυρώσεων στις επαρχίες και ο οποίος δεν ήταν άλλος από τον στρατιωτικό».

Η ανωτέρω παρατήρηση δεν ισχύει απολύτως στην περίπτωση του Μυστρά. Η δυναμική ανάπτυξη του οικισμού είναι προφανής, ωστόσο οι αρχές σχεδιασμού δεν απουσιάζουν τελείως. Εκτός της ανέγερσης των οχυρωματικών ζωνών της Άνω και της Κάτω Πόλης (η οικοδόμηση του κάστρου δεν σχετίζεται ως γνωστόν με την ίδρυση και ανάπτυξη του οικισμού), η κατασκευή του υδρευτικού δικτύου, η διαμόρφωση του *φόρου* μπροστά στα ανάκτορα και η πρόνοια για τη δημιουργία και λειτουργία του *κλωβού* μπροστά από την κύρια πύλη της πόλης («Πύλη τ' Αναπλιού») προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας κρατικής αρχής, η οποία είτε σχεδιάζει εξ αρχής είτε παρεμβαίνει στο αστικό συγκρότημα κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής του και επιβάλλει συγκεκριμένες λύσεις.

Στα αναφερθέντα θα πρέπει να προστεθεί μία κατηγορία κτισμάτων που αποκαλύπτει μια ακόμη όψη αστικού σχεδιασμού. Στον εντός των τειχών του Μυστρά διαθέσιμο χώρο εντοπίζονται τέσσερα τουλάχιστον μεγάλων διαστάσεων κτήρια, με δύο στάθμες και ενιαίους χώρους στο εσωτερικό τους, τα οποία ανεγέρθηκαν σε επαφή ή σε άμεση γειτνίαση με πύργους και πύλες των τειχών. Οι τελευταίες, λόγω μεγέθους και γενικής διατάξεως, θα πρέπει να χαρακτηριστούν στρατιωτικές και όχι δημόσιες. Οι πύργοι με τους οποίους συνδέονται οι πυλίδες και τα κτήρια καταλαμβάνουν θέσεις καίριες για την άμυνα του συγκροτήματος. Εκτός από τον έλεγχο των αντίστοιχων πυλών και μεγάλων τμημάτων του ίδιου του αστικού συγκροτήματος, τα εν λόγω κτήρια είναι κατάλληλα για το στρατωνισμό φρουράς και το σταβλισμό ζώων. Η χωροθέτησή τους σε συνδυασμό με την επιλογή διάνοξης πυλίδων στα συγκεκριμένα σημεία της οχύρωσης δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητη ή επιβεβλημένη από εξωτερικούς παράγοντες, όπως η διαμόρφωση του εδάφους ή η ύπαρξη προγενέστερων αντίστοιχων κατασκευών. Αντιθέτως, συνιστά συνειδητή, προγραμματισμένη ενέργεια της αρχής που αποφάσισε και χρηματοδότησε την ανέγερση των τειχών και συνεπώς την ανάπτυξη της πόλης. Στην ίδια αρχή θα πρέπει να αποδοθεί η απόσπαση τμημάτων από τον πολεοδομικό ιστό και η απόδοση σε αυτά αμγώς στρατιωτικής χρήσης.

ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

**ΕΞΕΛΙΞΗ, ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΡΟΜΕΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ**

Η βυζαντινή αρχιτεκτονική των νησιών του Αιγαίου συχνά χαρακτηρίζεται ως συντηρητική. Τα δυσεπίλυτα χρονολογικά προβλήματα πολλών ναών έχουν δημιουργήσει την εντύπωση ενός ενιαίου συνόλου, με μικρή διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών σε μία ιδιαίτερα μακρά χρονική περίοδο, από τον 7ο μέχρι και το 12ο αιώνα, αν όχι και αργότερα. Τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος στη μελέτη των νησιωτικών μνημείων, η οποία επιτρέπει την επίλυση χρονολογικών προβλημάτων και την άρση παλαιότερων παρεξηγήσεων. Διαπιστώνεται, επομένως, πως, ακολουθώντας τη γενικότερη πορεία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, το ιδιαίτερο ιδίωμα της αρχιτεκτονικής των νησιών του Αιγαίου, προκύπτει από την εξέλιξη τύπων, κατασκευαστικών μεθόδων και μορφών από την παλαιοχριστιανική ως τη μέση βυζαντινή περίοδο, η οποία εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία αλλά και με αναδρομές στο παρελθόν.

Η νησιωτική αρχιτεκτονική χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από σταδιακή μετεξέλιξη, με αφετηρία την παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί κατά τον 7ο αιώνα. Την εξελικτική διαδικασία επέβαλαν η αλλαγή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και τα εκάστοτε διαθέσιμα υλικά. Αν και σε επιμέρους χαρακτηριστικά και μεθόδους διαπιστώνονται προσωρινές ή οριστικές διακοπές, επικρατεί η εντύπωση της συνέχειας. Καθοριστικοί παράγοντες της εξέλιξης είναι η τάση για συρρίκνωση των μεγεθών, η απλούστευση των κατασκευαστικών μεθόδων και η επικράτηση των λαϊκών τρόπων έκφρασης.

Συχνά εκδηλώνονται ανανεωτικές τάσεις, όμως όχι με την παρουσία πρωτότυπων δημιουργιών, οι οποίες στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κωνσταντινούπολη οδηγούν στη δημιουργία των γνωστών «σχολών» της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής. Αντίθετα, η τάση προς ανανέωση εκφράζεται με την απ' ευθείας εισαγωγή προτύπων, ως επί το πλείστον από την Πρωτεύουσα. Σε ορισμένες περιπτώσεις η εισαγωγή των νέων τύπων, μορφών και μεθόδων συμβάλλει ουσιαστικά στην ανανέωση της αρχιτεκτονικής, η οποία αποκτά σημαντικά διαφορετικά χαρακτηριστικά (Χίος, Κρήτη, Άνδρος). Σε άλλες περιπτώσεις, ορισμένα εισαγόμενα πρότυπα παραμένουν ως ξένα στοιχεία στην τοπική παράδοση και δεν ενσωματώνονται στην εξέλιξη της (Νάξος).

Κατά τον 11ο και 12ο αιώνα εμφανίζονται φαινόμενα συνειδητών αναδρομών στην αρχιτεκτονική του παρελθόντος, όπως συμβαίνει γενικότερα στη αρχιτεκτονική της μέσης βυζαντινής περιόδου. Αυτά δεν περιορίζονται στην αναπαραγωγή μεθόδων και επιμέρους μορφών, αλλά ορισμένες φορές αφορούν στη μίμηση - με ελεύθερο τρόπο - συγκεκριμένων προτύπων, τα οποία μάλιστα προέρχονται από το νησιωτικό χώρο (Νάξος, Σαντορίνη, Κάλυμνος). Οι αναδρομές στο παρελθόν ελάχιστα επηρεάζουν την εξέλιξη του τοπικού νησιωτικού αρχιτεκτονικού ιδιώματος.

Με βάση τα παραπάνω, η αρχιτεκτονική των νησιών του Αιγαίου δεν πρέπει να θεωρείται στατική ή συντηρητική. Η διαρκής αλλαγή των συνθηκών στην κοινωνία και οικονομία και οι αναζητήσεις στην τέχνη παράγαν ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο, έστω και χωρίς εντυπωσιακά άλματα ή καινοτομίες, αποτέλεσμα. Οι αναδρομές στο παρελθόν δεν πρέπει να συγχέονται με τις επιβιώσεις αλλά ούτε και να θεωρούνται ως εκδηλώσεις συντηρητικού πνεύματος, αφού η πρόθεση αναβίωσης του λαμπρού παρελθόντος που εκφράζουν ουσιαστικά αντικατοπτρίζει την επιθυμία της κοινωνίας για νέα δημιουργία.

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΑΣΦΕΝΤΑΓΑΚΗΣ

**ΕΝΑΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ ΣΤΑ
ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΣΤΗ ΣΥΜΗ**

Στην περιοχή Παναΐδια στην ακριτική Σύμη βρίσκεται ο ναός του Αγίου Προκοπίου. Πρόκειται για μια μικρή καμαροσκέπαστη εκκλησία, με γραπτό διάκοσμο χρονολογημένο από παλαιότερους ερευνητές στον 14ο αιώνα, εποχή που το νησί βρισκόταν υπό την κυριαρχία του Ιπποτικού Τάγματος του Αγίου Ιωάννη. Το μνημείο έγινε ευρύτερα γνωστό από τον πρόωρα εκλιπόντα Θεόδωρο Αρχοντόπουλο, ο οποίος παρουσίασε τον σπάνιο εικονογραφικό κύκλο του ομώνυμου αγίου που διατηρείται στον κυρίως ναό. Αργότερα, ο πρώην έφορος αρχαιοτήτων Ιωάννης Βολανάκης, σε άρθρο του για τους τοιχογραφημένους ναούς της Δωδεκανήσου, αναφέρεται με συντομία στο εικονογραφικό του πρόγραμμα. Εντούτοις, δεν έχει πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα μια συνολική θεώρηση του γραπτού διακόσμου του ναού.

Ο ζωγράφος που εργάστηκε στον Άγιο Προκόπιο φρόντισε να προσαρμόσει το εικονογραφικό πρόγραμμα στις επιφάνειες του μονόχωρου κτίσματος, καλύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος των τοίχων και των θόλων του. Αν και η υγρασία έχει προκαλέσει σοβαρές φθορές, τα θέματα που απαρτίζουν τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναυδρίου είναι δυνατόν να ταυτοποιηθούν. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού εικονίζεται η Δέηση, στον ημικύλινδρο παριστάνονται η Κοινωνία των Αποστόλων και συλλειτουργούντες ιεράρχες, ενώ στους πλάγιους τοίχους μορφές διακόνων και αρχαγγέλων. Στην καμάρα του ιερού ιστορείται η Ανάληψη του Χριστού,

ενώ στο μέτωπο της κόγχης το Άγιο Μανδήλιο. Στους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναού έχουν ιστορηθεί μεμονωμένες μορφές αγίων (στρατιωτικών ως επί το πλείστον), ενώ στην καμάρα λίγες σκηνές από τον χριστολογικό κύκλο και ο συνοπτικός βιογραφικός κύκλος του αγίου Προκοπίου. Ο τελευταίος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται για το μοναδικό γνωστό σωζόμενο παράδειγμα ιστόρησης του βίου του στρατιωτικού αγίου στο πεδίο της μνημειακής ζωγραφικής. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε από τον Αρχοντόπουλο και δεν έχει αναθεωρηθεί. Ακόμη ένα παράδειγμα συναντάται σε βιογραφική φορητή εικόνα των τελών του 13ου αιώνα στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, στην οποία μάλιστα ο αριθμός των σκηνών του βίου του αγίου είναι επαυξημένος.

Εξετάζοντας τον τοιχογραφικό διάκοσμο του μνημείου συνολικά, επιχειρούμε να απαντήσουμε σε ορισμένα καίρια ερωτήματα, όπως π.χ. ποια είναι η προέλευση του ζωγράφου, ποια από τις τρεις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές τάσεις (κατά τον αείμνηστο Ηλία Κόλλια) ακολουθεί κ.ά. Εξαιρετικής σημασίας, κατά τη γνώμη μας, είναι οι εικονογραφικές επιλογές του καλλιτέχνη, ο ρόλος του κτήτορα στην διαμόρφωση του προγράμματος και φυσικά η επιλογή του να αφιερώσει τον ναΐσκο στον ιδιαίτερα αγαπητό στους ιπότες παλαιστίνιο μεγαλομάρτυρα. Το τελευταίο, μάλιστα, ίσως αποτελεί κάποια ένδειξη για την ταυτότητά του. Αν και η έλλειψη επιγραφικών μαρτυριών, αλλά και τα ελάχιστα ιστορικά στοιχεία που έχουμε γενικά για τη Σύμη την περίοδο της ιπποτοκρατίας θεωρούνται τροχοπέδη, θα επιδιώξουμε να εντάξουμε το τοιχογραφικό αυτό σύνολο στο ιστορικό και καλλιτεχνικό γίγνεσθαι της περιόδου στη Σύμη και συνεπώς σε ολόκληρο το δωδεκανησιακό σύμπλεγμα.

ISABELLA BALDINI

**LITURGICAL FURNITURE AND DECORATION IN BYZANTINE
GORTYN FROM THE EXCAVATIONS OF THE EPISCOPAL CHURCH**

The history of late antique and Byzantine Gortyn seen by the mirror of its main basilica testified to a long life of religious, social and building experiences. Its early nucleus was possibly erected in the second half of the 5th century. During the 6th century it underwent two different building activities under the episcopate of Theodoros and Betranios. A third important phase of restoration occurred in the 7th century, involving at least the ambo and new wall painting decorations in parts of the church, still unpublished. Fragments of frescos come, in fact, from the destruction layers of the inner walls of the central nave, the presbytery and the rooms at north and south of the narthex. Usually they have the same characters in the whole edifice: polychrome panels, which are bounded by straight and curved lines in yellow, white, red and blue, and being bordered by strips with pearls; they show geometric, vegetal (flowers, plant spirals), zoomorphic motifs and inscriptions.

The basilica seems to continue its existence still in the 8th century. This is doubtlessly proved for the rooms close to the presbytery, which can be interpreted as sacristy and storehouse, communicating with the corridor of the *synthronon*. They remained in use until their collapse and burning, an event that took place not before the end of the 8th century. Such a chronology is confirmed by two seals coming from the area of the basilica, both unpublished to date. Until this period, ecclesiastic authority shows to have economic means for intervening on a very large edifice. The late chronology of the Episcopal church is important to understand a city which is characterized by a long use of spaces and structures, with a continuous activity of architectural reorganization and adaptation.

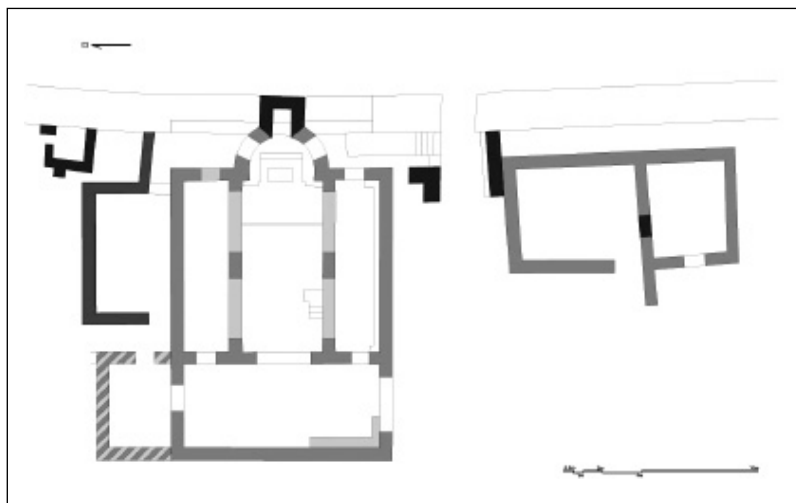
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ**ΚΑΣΤΡΟ ΒΕΛΙΚΑΣ:
Η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ**

Η εκκλησία καταλαμβάνει το ΒΑ άκρο του οικισμού, που ταυτίζεται με την αναφερόμενη από τον Προκόπιο Κενταυρόπολη (*Περί Κτισμάτων* IV 3, έκδ. G. Dindorf, Βόννη 1838, 274.20-275.6). Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, συν. διαστ. 17,55×11,42 μ., με νάρθηκα στα δυτικά, πλάτ. 4,30 μ., και προεξέχουσα ημικυκλική αφίδα στα ανατολικά, η οποία διέθετε τρία μονόλοβα παράθυρα. Τα κλίτη διαιρούνταν με τοξοστοιχίες που φέρονταν από δυο ζεύγη κίωνων, μεταξύ των οποίων παρεμβαλλόταν ζεύγος τοιχοπεσσών. Το ευθύγραμμο φράγμα του προεσφυτερίου διήκε ανάμεσα στο ανατολικό ζεύγος των κίωνων, ενώ κτιστός άμβωνας με διπλή αντικριστή κλίμακα ήταν ιδρυμένος δίπλα στο νότιο στυλοβάτη. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες, ενώ των πλαγίων κλιτών ήταν από πατημένο χώμα. Οι τοίχοι του ναού έχουν κτιστεί με ντόπιους πλακαρούς λίθους με χωματοκονίαμα χωρίς τούβλα. Στα νότια αποκαλύφθηκε οικία δύο δωματίων που ονομάστηκε συμβατικά «*οικία του ιερέα*», διότι εκεί βρέθηκαν αγγεία και σκεύη που χρησίμευαν στην τέλεση της θείας ευχαριστίας. Σε επόμενη φάση, το τείχος του οικισμού που εφαλπόταν στην αφίδα της εκκλησίας ενισχύθηκε από την εσωτερική παρειά, με αποτέλεσμα να καταργηθεί το μεσαίο παράθυρο της αφίδας και να κατασκευαστεί στη θέση του ορθογώνια προεξοχή, που διεμβόλισε το τείχος, ενώ στη βόρεια πλευρά του ναού ιδρύθηκαν διαδοχικά τρία ορθογώνια προσκτίσματα.

Μέσα στην α΄ πενηνταετία του 7ου αιώνα ο ναός περιορίστηκε στο κεντρικό κλίτος: οι κίονες των διβήλων αφαιρέθηκαν και κλείστηκαν με τοιχοποιίες τα διαστήματα μεταξύ των παραστάδων του ανατολικού και του

δυτικού τοίχου και των κεντρικών τοιχοπεσσών. Τα πλάγια κλίτη και ο νάρθηκας απέβησαν χώροι αποθήκευσης αγγείων και αντικειμένων και, ίσως, διαμονής μικρής ομάδας κατοίκων. Πράγματι, βρέθηκαν γεμάτοι πιθάρια, αμφορείς, πώματα αγγείων, μαγειρικά και επιτραπέζια σκεύη, γυάλινα αγγεία και μεταλλικά εξαρτήματα. Αποθηκευμένος προσεκτικά μπροστά στο βόρειο μακρό τοίχο αποκαλύφθηκε μικρός κίονας από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο, μεταφερόμενος μάλλον από αλλού.

Η εκκλησία του Κάστρου της Βελίκας, η μόνη που έχει ανασκαφεί συστηματικά στην ακτή της Θεσσαλίας κατά την τελευταία πενήνταετία, είναι ιδιαίτερα σημαντική. Διαθέτει πολλά από τα χαρακτηριστικά της ναοδομίας της περιοχής, αλλά παρουσιάζει και δύο πολύ σημαντικές ιδιομορφίες: την εναλλαγή κίωνων και πεσσών στις τοξοστοιχίες των κλιτών και την ορθογώνια προεξοχή στην αψίδα.

Κάστρο Βελίκας: η εκκλησία και ο περιβάλλον χώρος της στην τελευταία οικοδομική φάση (σχέδιο: Ν. Ταξιλάρης)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ

**ΕΜΠΝΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ**

Η περιορέουσα άποψη για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, ότι πρόκειται για συντηρητική τέχνη, έχει τις ρίζες της στην εποχή του μεσοπολέμου και συνιστά προϊόν γενικευμένων απόψεων. Οι σχετικές εκτιμήσεις αφορούν, κυρίως, στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της οποίας είναι η κορύφωση των περισσότερων βυζαντινών ναών σε τρούλο, στοιχείο που αποτέλεσε καθοριστική παράμετρο στη δημιουργία μιας εξαιρετικά μεγάλης ποικιλίας στη ναοδομία σε επίπεδο τυπολογίας, αρχιτεκτονικής σύνθεσης, ειδικών κατασκευών, μορφολογικών αναζητήσεων και τρόπου εκτέλεσης των έργων. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός της ύπαρξης δεκάδων τύπων θολωτών ναών και πολλαπλών παραλλαγών τόσο σε επίπεδο κάτοψης, όσο και ανωδομής και μάλιστα σε βαθμό που ακόμη και η πλούσια ελληνική γλώσσα αδυνατεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες μιας συνεκτικής και λιτής ορολογίας για την κάλυψη της κάθε περίπτωσης.

Καθώς η περιήγηση στη βυζαντινή ναοδομία απαιτεί ανεξάντλητο χρόνο θα επιλεγούν κάποια πολύ χαρακτηριστικά και σε όλους τους βυζαντινολόγους γνωστά παραδείγματα, από τα οποία θα φανούν ξεκάθαρα, και κατά περίπτωση, οι πλούσιες τεχνικές και μαθηματικές γνώσεις που διέθεταν πολλοί από τους αρχιτέκτονες-μηχανικούς εκείνων των έργων.

Όπως προκύπτει από μια σειρά κορυφαίων μνημείων, οι δημιουργοί τους αντλούσαν κατά καιρούς από υφιστάμενα έργα του παρελθόντος συμβάλλοντας με έναν λανθάνοντα τρόπο στη γόνιμη καλλιέργεια της αρχιτεκτονικής παράδοσης, ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός που δεν έχει καμία

σχέση με τις στείρες μιμήσεις του πρόσφατου παρελθόντος και, κυρίως, των ημερών μας.

Το πλέον χαρακτηριστικό στη βυζαντινή ναοδομία είναι το φαινόμενο της συνεχούς βελτίωσης στην τυπολογική οργάνωση και στην αρχιτεκτονική σύνθεση των αρχιτεκτονικών έργων ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες και σύμφωνα με τις γενικότερες αισθητικές αντιλήψεις της κάθε εποχής, οι οποίες άλλαζαν από γενιά σε γενιά, αλλά σε περιορισμένο βαθμό, και πολύ περισσότερο ανά αιώνα, από παππού σε δισέγγονο.

Τα μνημεία που θα σχολιαστούν προέρχονται από διάφορες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, έτσι ώστε να φανούν, κατά το δυνατό, οι προτεραιότητες των δημιουργών σε επίπεδο έμπνευσης, σύλληψης, σύνθεσης και τελικής εφαρμογής. Φυσικά, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί στην έρευνα, αυτό δεν σημαίνει αποκλειστική σχέση του εμπνευστή του αρχιτεκτονικού έργου σε όλα τα επιμέρους στάδια. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση επιβάλλει και την επιλογή προς σχολιασμό κάποιων μνημείων που δεν έχουν να προσφέρουν τίποτα σε επίπεδο αρχικής σύλληψης και τυπολογίας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τον ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά.

Προκειμένου να αναδειχθεί το θέμα ως διαχρονικό φαινόμενο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική θα σχολιαστούν μνημεία όλων των περιόδων, από τον 5ο έως και τον 15ο αιώνα. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί σε εξέχοντα μνημεία, όπως ο ναός της Αγίας Σοφίας και η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, η Βασιλική του Λεχαιού, η Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, ο Άγιος Βιτάλιος της Ραβέννας, οι τρίτρουλοι ναοί της Κύπρου, καθώς και μερικά άλλα γνωστά έργα από πιο ύστερες περιόδους. Ανάμεσά τους περιλαμβάνεται ο ναός των Αγίων Αποστόλων Αθηνών, το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά, η Παναγία των Χαλκίων Θεσσαλονίκης, καθώς και κάποια από τα εξέχοντα μνημεία της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ**ΤΡΟΥΛΛΟΙ ΜΕ ΔΕΚΑΕΞΑΠΛΕΥΡΟ ΤΥΜΠΙΑΝΟ**

Παρά το γεγονός ότι ο συμβολισμός και η εσωτερική διακόσμηση, αλλά και η εξωτερική μορφολογία των τρούλλων έχουν μελετηθεί διεξοδικά, δεν έχει εξετασθεί το ερώτημα της βασικής επιλογής του αριθμού των εδρών του πολυεπίπεδου τυμπάνου των τρούλλων. Ο τρούλλος με δεκαεξάγωνης διατομής τύμπανο προκύπτει ασφαλώς από τον πολύ συνηθέστερο οκτάγωνο, όταν χρειάζεται να αυξηθεί πολύ η διάμετρος του τρούλλου, αλλά απαιτείται να παραμείνει χαμηλός ώστε να μην αυξηθούν υπερβολικά τα βάρη στην φέρουσα αυτόν θολοδομία. Προφανώς εμφανίζεται σε ναούς μεγάλων διαστάσεων, στους οποίους η εσωτερική διάμετρος του τρούλλου ξεπερνά τα 7μ, αλλά όχι πάντα.

Οι ναοί με αυτήν την μορφή τρούλλου είναι οι παρακάτω: Η ομάδα των έξι ναών του ηπειρωτικού οκταγωνικού τύπου: Καθολικό Οσίου Λουκά, Σωτήρα Λυκοδήμου, καθολικό Μονής Δαφνίου, Αγία Σοφία Μονεμβασίας, Μεταμόρφωση Σωτήρος Χριστιάνων, Άγιοι Θεόδωροι Μυστρά. Στην ομάδα αυτή μπορεί να προστεθεί και ο κατεδαφισμένος σήμερα τρούλλος του 12ου αιώνα της Παναγίας Σκριπούς.

Τον 12ο αιώνα έχουν χρονολογηθεί δύο ναοί της Κωνσταντινούπολης που φέρουν 16πλευρους τρούλλους και ανήκουν στο σύμπλεγμα του Χριστού Παντοκράτορα: ο μεσαίος και ο νότιος.

Δεκαέξι πλευρές έχει και ο τρούλλος του εξωνάρθηκα του ναού της Πόρτα-Παναγιάς στην Πύλη Τρικάλων, που χρονολογείται στα μέσα του 14ου αιώνα, όπως και στον Άγιο Νικόλαο στην Curtea de Argeș στη Ρουμανία, (ανάμεσα 1340 και 1376).

Τέλος στο Άγιον Όρος, όπου κυριαρχούν οι δωδεκάγωνοι γενικά τρούλλοι στα μεγάλα καθολικά, υπάρχει μόνον ένας δεκαεξάπλευρος τρούλλος του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας χρονολογημένος τον 16ο αιώνα.

Παράλληλα θα εξεταστούν και οι συγγενείς τρούλλοι με κυκλικό τύμπανο και δεκαέξι παράθυρα ή τυφλά αψιδώματα. Αρχαιότερος φαίνεται να είναι ο τρούλλος της Παναγίας Κυριώτισσας στην Κωνσταντινούπολη που χρονολογείται στην φάση του 12ου αιώνα. Ακολουθούν δυο ναοί στην Βουλγαρία: ο ναός της Παναγίας στο φρούριο του Asenov (β' φάση γύρω στα 1200), και του παρεκκλησίου των Αρχαγγέλων στο Batchkovo (13ος αι.).

Στην Ρόδο παρατηρούμε κατά τον 13ο και 14ο αιώνα δύο ναούς: τον Άγιο Μιχαήλ στο Θάρι και την Κοίμηση Θεοτόκου στη Σάλακο. Οι τρούλλοι αυτοί ανήκουν στην ειδική κατηγορία που έχει χαρακτηριστεί ως «ροδιακοί τρούλλοι» λόγω των ιδιαζόντων χαρακτηριστικών τους.

Σε άλλη ομάδα ανήκουν οι αρμένικοι τρούλλοι του Αγίου Γρηγορίου του Ani (1215), στο Dadivank (1214), στο Gonjasac (1216-1238), στο Çangli ή Çengeli (1362) και στην Αγία Hripsime (τρούλλος του 1658).

Σποραδικά εμφανίζονται παρόμοιοι τρούλλοι: στην Μονή Καράβελι ή Στριτισίου στην Καρδαμύλη της Μεσσηνιακής Μάνης (16ος) στο νέο καθολικό της μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους (1817) και στην Μονή Αγίας Τριάδος στο Ζουπάνι της Ηπείρου (1800), ενώ εντελώς ιδιόρρυθμοι τρούλλοι είναι του Αθανασίου στο Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας (1810) και του Γενέσιου στο Γοργογύρι Τρικάλων (1857).

Συμπεραίνοντας και επανερχόμενοι στους τρούλλους με δεκαεξάπλευρο τύμπανο είναι σαφές ότι προέρχονται κυρίως από το δειγματολόγιο των μορφών του καθολικού του Οσίου Λουκά. Δεν μπορεί παρά

να ξανατονίσουμε την σημασία του μνημείου αυτού για την ιστορία της ελλαδικής αρχιτεκτονικής. Αντίθετα οι ναοί με κυλινδρικό τύμπανο και 16 παράθυρα φαίνεται να αποτελούν πιο χαλαρή ομάδα επηρεαζόμενοι από τοπικά κυρίως χαρακτηριστικά και από τις διαθέσεις του κτήτορα ή του σχεδιαστή του κτηρίου.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

ΔΙΚΛΙΤΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣ

Στο νησί της Θήρας σώζονται δύο δίκλιτοι καμαροσκέπαστοι ναοί με κοινά χαρακτηριστικά και σχεδόν όμοιες διαστάσεις, ο Άγιος Στέφανος στο Μέσα Βουνό και η Αγία Ειρήνη στην Περίσσα. Και οι δύο ναοί έχουν ιδρυθεί στο ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους παλαιοχριστιανικών βασιλικών, αποτελούνται από δύο κλίτη ίδιου πλάτους, μήκους και ύψους που απολήγουν ανατολικά σε ημικυκλικές κόγχες, διαθέτουν μία είσοδο στη δυτική πλευρά του νότιου κλίτους και στην κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί άφθονα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη.

Ο ναός της Αγίας Ειρήνης στην Περίσσα σώζεται ημερειπωμένος και μέχρι το 1992 βρισκόταν εν μέρει καταχωμένος δημιουργώντας την εντύπωση υπόσκαφου ναού. Η απομάκρυνση των τεράστιων επιχώσεων και οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή κατέδειξαν ότι είχε ιδρυθεί στη θέση μεγάλης παλαιοχριστιανικής Βασιλικής, που δεν έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα πλήρως. Οι δύο ημικυκλικές κόγχες έχουν ιδρυθεί μέσα στα όρια της αψίδας της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής και σώζονται σε μικρό ύψος αφού έχει καταρρεύσει η στέγασή τους μαζί με μεγάλο τμήμα της ανωδομής τους. Τα δύο κλίτη χωρίζονται με τοξοστοιχία τριών ανοιγμάτων, τη θέση των κιόνων καταλαμβάνουν «στηρίγματα» διαμορφωμένα από αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, κιονίσκους, βωμούς, επίκρανα κ.ά, και στεγάζονται με θόλους κατασκευασμένους με ηφαιστειακούς πωρώδεις ελαφρούς λίθους, από τους οποίους σώζεται καλύτερα ο νότιος. Εκτός από τη θύρα εισόδου που βρίσκεται στον δυτικό τοίχο του νοτίου κλίτους δεν υπάρχει στην τοιχοδομία κανένα άλλο άνοιγμα.

Ο δεύτερος δίκλιτος ναός, ο Άγιος Στέφανος στο Μέσα Βουνό, βρίσκεται λίγο έξω από την αρχαία πόλη και πάνω στο δρόμο που οδηγούσε από τη Σελλάδα στην κεντρική πύλη της. Έχει ιδρυθεί επίσης στη θέση τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής γνωστής ως Βασιλική του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, μια επωνυμία που της απεδόθη από τους Γερμανούς ερευνητές της αρχαίας πόλης στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο ναός του Αγίου Στεφάνου διατηρείται σε πολύ καλύτερη κατάσταση από την Αγία Ειρήνη και ειδικά η στέγαση των δύο αφίδων των ιερών βοηθά στην αναπαράσταση των αντίστοιχων αφίδων της Αγίας Ειρήνης. Η κυριότερη διαφορά τους έγκειται στην κεντρική κιονοστοιχία, η οποία έχει οριζόντια επιστύλια πάνω στα οποία βαίνουν οι θόλοι των δύο κλιτών. Και ο ναός του Αγίου Στεφάνου δεν διαθέτει ανοίγματα στις τοιχοποιίες εκτός από τα δύο στενά ανοίγματα στις αφίδες των Ιερών.

Είναι σαφής η προσπάθεια και στους δύο ναούς να εκμεταλλευθούν τις δομικές δυνατότητες των ερειπίων επί των οποίων έχουν ανεγερθεί και η ίδρυσή τους πρέπει να τοποθετηθεί στους δύο αιώνες που ακολούθησαν την καταστροφική έκρηξη του ηφαιστείου του 726. Τα ευρήματα από την ανασκαφική έρευνα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην Περίσσα μαρτυρούν δραστηριότητα στην περιοχή, καθώς άλλωστε ο απάνεμος και καλά προφυλαγμένος από τους βόρειους ανέμους όρμος της χρησιμοποιείται από το βυζαντινό στόλο και τους ναυτικούς σε όλη την διάρκεια των μεσαιωνικών και νεώτερων χρόνων.

Στη Θήρα σώζονται τρεις ακόμα δίκλιτες εκκλησίες, με διαφορετικές κατόψεις, ο Άγιος Γεώργιος στο Μεγαλοχώρι, το «Μετόχι» Οίας και ο Άγιος Αντώνιος των Δυτικών στο Κοντοχώρι, που χρονολογούνται πολύ μεταγενέστερα στον 17ο - 18ο αιώνα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΩΝ. ΓΙΑΝΝΙΤΣΑΡΗΣ

**ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ**

Θέμα της ανακοίνωσης είναι τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής μεταβυζαντινών ναών της Ευρυτανίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για οκτώ (8) ναούς που κατά την σειρά του χρόνου κατασκευής, από τους παλαιότερους προς τους νεότερους, είναι οι εξής:

Κοίμηση Θεοτόκου στην Χρύσω 15ος - 16ος αιώνας & μεταγενέστερες επεμβάσεις, Αγία Τριάδα Καρπενησίου – 17ος αιώνας & μεταγενέστερες επεμβάσεις, Μεταμόρφωση Σωτήρος της Βράχας – 1745, καθολικό και κοιμητηριακός ναός των Αγίων Πάντων στημονή Προυσού (Κοίμηση Θεοτόκου) – 1754, Ταξιάρχες στον Μάραθο Αγραφών – 1760, Παναγία Δομιανών (Κοίμηση Θεοτόκου) – 1779 έως 1798, Παναγία Στάνα (Γέννηση Θεοτόκου) – 1790, Ζωοδόχος Πηγή στον Ασπρόπυργο - 1791.

Σχετικά με την τυπολογική τους κατάταξη, φαίνεται ότι κατά την περίοδο 16ος - 18ος αιώνας, οπότε κατασκευάζονται οι ναοί, κυριαρχεί ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά τρούλλου, στον οποίο ανήκουν το αρχικό τμήμα της Κοίμησης Θεοτόκου στην Χρύσω, η Αγία Τριάδα Καρπενησίου, η Μεταμόρφωση Βράχας, το Καθολικό της μονής Προυσού, οι Ταξιάρχες στον Μάραθο Αγραφών, και η Παναγία Στάνα Επινιαίων.

Από τους υπόλοιπους, η Παναγία των Δομιανών αποτελεί βασιλική με τρία κλίτη, οι ναοί των Αγίων Πάντων και της Ζωοδόχου Πηγής αποτελούν μονόχωρους ναούς με τρούλλο, εκ των οποίων όμως ορατός και με φεγγίτες είναι αυτός στην Ζωοδόχο Πηγή, ενώ ο ευρισκόμενος στους Αγίους Πάντες Προυσού καλύπτεται από την τετράριχτη στέγη.

Ενδιαφέροντα είναι τα κοινά στοιχεία που παρατηρούνται στην οργάνωση και διαμόρφωση του εσωτερικού των ναών, τα μεγέθη των κτηρίων, καθώς και στο σύστημα κατασκευής. Πλην της Αγίας Τριάδας Καρπενησίου, κοινό χαρακτηριστικό των ναών που ανήκουν στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, είναι η διαμόρφωση πλευρικών χορών πιθανώς λόγω αγιορείτικης επιρροής, δεδομένης της στενής επαφής μεταξύ της Ευρυτανίας και της μοναστικής κοινότητας.

Σημαντικά είναι τα πολλά κοινά στοιχεία μεταξύ των Ταξιαρχών Μαρτάθου Αγράφων και της Μεταμόρφωσης στην Βράχα, που αφορούν τα μεγέθη του των δύο (2) κτηρίων σε όλες τους τις διαστάσεις (μήκος – πλάτος – ύψος), την οργάνωση του χώρου, την τοποθέτηση των ανοιγμάτων στις όψεις καθώς και η κατασκευή κόλουρης πυραμίδας μεταξύ του τυμπάνου και της στεφάνης που δημιουργούν τα σφαιρικά τρίγωνα, ίσως για την μείωση της διαμέτρου στον τρούλλο.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης το στοιχείο της οχύρωσης των ναών, τόσο με την μεγάλη αντοχής ξύλινης θύρα εισόδου, καθώς και την δημιουργία ανοιγμάτων κωνικής διατομής στην τοιχοποιία (πολεμίστρες) για την ανάγκη ένοπλης αυτοάμυνας.

Κοινά στοιχεία εμφανίζονται επίσης στο δομικό σύστημα και τα οικοδομικά υλικά, όπως ο πριστός πωρόλιθος, που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή των ναών. Από σχετικές έρευνες, είναι γνωστό ότι τα σημαντικότερα κτήρια της περιοχής (εκκλησίες, αρχοντικά) έχουν κατασκευαστεί από Ηπειρώτες οικοδόμους, που χαρακτηρίζονταν από την τεχνική αρτιότητα και την εντιμότητα, καθώς και τοπικούς ξυλουργούς με ιδιαίτερη επιδεξιότητα.

ΕΛΛΗ ΓΚΑΛΑ-ΓΕΩΡΓΙΑ

ΚΙΝΣΤΕΡΝΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΖΩΗ

Οι σεισμοί των αρχών του 7ου αιώνα, εκτός από τις καταστροφές στα κτίρια και τα τείχη της Θεσσαλονίκης, προκάλεσαν τεράστιες ζημιές και στα δίκτυα υποδομών της, όπως στο υδρευτικό και το αποχετευτικό σύστημα. Επειδή η προμήθεια και η διανομή του νερού ήταν βέβαια απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνέχιση της ζωής της πόλης, διαπιστώνονται άμεσες παρεμβάσεις στο υδροδοτικό δίκτυο με επισκευές αλλά και νέες κατασκευές. Έτσι, και παρά τις εξαιρετικά αντίξοες περιστάσεις και τη συνολική υποβάθμιση του επιπέδου της αστικής ζωής, εντοπίζονται στο εσωτερικό της πόλης κινστέρνες χρονολογημένες από τον 7ο έως και τον 14ο αιώνα.

Η κατασκευή μας δεξαμενής, ιδίως μεγάλης χωρητικότητας, ήταν ένα έργο με ιδιαίτερες απαιτήσεις, πολύ πιο σύνθετο από την κατασκευή ενός κοινού οικοδομήματος των ίδιων διαστάσεων. Η αποθήκευση μεγάλου όγκου νερού δημιουργούσε σημαντικές φορτίσεις, οι οποίες γίνονταν εντονότερες σε περίπτωση σεισμού. Τα επιμέρους τμήματα των δεξαμενών της Θεσσαλονίκης –ο πυθμένας και η υποδομή του, οι πλευρικές τοιχοποιίες που κατασκευάζονταν με πάχος ανάλογο με το μέγεθος του έργου και συχνά ενισχύονταν ανάλογα με τα φερόμενα φορτία, η στέγαση– διαμορφώνονταν κατάλληλα προκειμένου να εξυπηρετούνται οι παραπάνω απαιτήσεις. Ταυτόχρονα καταβαλλόταν προσπάθεια για την καλή στεγάνωση της

κατασκευής, ενώ υπήρχε φροντίδα να συντηρούνται οι ήδη υφιστάμενες κατασκευές με διαρκείς επισκευές.

Στις κινστέρνες της Θεσσαλονίκης γινόταν προσπάθεια να τηρούνται οι βασικές αρχές που εξασφάλιζαν την αποθήκευση και διανομή όσο το δυνατόν καλύτερης ποιότητας νερού: είσοδος του νερού από ψηλό σημείο, δυνατότητα πλήρους εκκένωσης της δεξαμενής για τον καθαρισμό και τη συντήρησή της, άνοιγμα απορροής για την απομάκρυνση του νερού που υπερχείλιζε, δυνατότητα εύκολης πρόσβασης και καλός αερισμός και φωτισμός του εσωτερικού της κινστέρνας. Το ανάγλυφο της Άνω Πόλης ήταν ιδανικό για κατασκευή των δεξαμενών σύμφωνα με τις παραπάνω αρχές.

Η κατανόηση από τους Βυζαντινούς της σημασίας που είχε η κατανάλωση καλής ποιότητας νερού αποτυπώνεται στις γραπτές πηγές (τυπικά μοναστηριακών ιδρυμάτων, ιστορικές αφηγήσεις) αλλά είναι εύκολο να διαπιστωθεί και από τα κατάλοιπα του υδροδοτικού δικτύου, ιδίως των δεξαμενών. Διαπιστώνεται ότι όλα τα μεγάλα κέντρα αποθήκευσης και διανομής του νερού της Θεσσαλονίκης εντάχθηκαν, τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, στο εσωτερικό του περιβάλλον μεγάλων μοναστηριών και συνακόλουθα στη φύλαξη, τη συντήρηση και τον έλεγχό τους.

Ωστόσο, η διαρκής ανάγκη για συντήρηση και επισκευές δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί στις έκτακτες συνθήκες που αντιμετώπιζε η πόλη, ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την οθωμανική κατάκτηση. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση της λειτουργίας των δεξαμενών, με σοβαρές επιπτώσεις όχι μόνο στη λειτουργία του συστήματος ύδρευσης αλλά και στη δημόσια υγεία. Πιθανόν, ένας από τους παράγοντες που προκάλεσαν τις μεγάλες επιδημίες πανώλης που εκδηλώθηκαν στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και στη Θεσσαλονίκη, όπως και σε άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, να ήταν και η κακή συντήρηση των δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ

ΣΤΗ ΛΑΡΙΣΑ ΤΟΥ 10ου ΑΙΩΝΑ: ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ [;] ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΗΜΕΝΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Ο κανών των αγίων μαρτύρων της Λάρισας Αρμοδίου (ή Αρδομίου) και των συν αυτώ Γρηγορίου, Ιωάννη και Μιχαήλ που συνέγραψε ο υμνογράφος Αρσένιος, αναφέρεται πιθανόν σε ιερωμένους επί βασιλείας Λέοντος Σοφού (886-912), γνωστούς από τον Βίο του αγίου Νικολάου Νέου. Υπήρξαν θύματα ειδωλολατρών, όπως δείχνουν τα πράγματα, νέων κατοίκων της περιοχής Τυρνάβου. Τα λείψανά τους είχε μεταφέρει στη Λάρισα ο μητροπολίτης Λαρίσης Φίλιππος (επί πατριαρχείας Νικολάου Μυστικού: 901-907, 912-925). Η μνήμη τους στις 11 Μαΐου (=εγκαίνια Κων/πόλεως) τιμάται σε ναό όπου κατατέθηκαν τα λείψανά τους. [Ωδή ζ', τροπ. 3ο: «*Συντρέχει τό βρότειον Ἑλλάδος πάσης φύλον ... ἄμφω ἐορτήν συστήσασθαι καί τῷ Σωτήρι βοήσαι τά χαριστήρια*». Ωδή η', 1ο τροπ.: «*... ἡλικία πᾶσα ἐλκεται πόθῳ ὑμῶν ἐν τῷ τεμένει τῷ Σωτήρι βοῶσα...*». Στην περιγραφή λανθάνει ναός του Χριστού (Αναλήψεως Σωτήρος;) που εγκαινιάζεται την 11η Μαΐου (926). [Ομοίως η ανακομιδή των λειψάνων του οσίου Λουκά (3 Μαΐου) συμπίπτει με την εορτή της Αναλήψεως του έτους 1011.] Εξαίρεται πανελλαδικώς η παλαιοχριστιανική ιδέα του θριάμβου ενός αγίου και η ιδεολογία της Κωνσταντινούπολης.

Ο Φίλιππος, φαίνεται, απλώς μετέφερε τα λείψανα στον ταφικό ναό του 9ου-10ου αι., εκατό μ. Ν.Α. της βασιλικής που ίδρυσε ο αρχιεπίσκοπος Αχιλλίος (535 κ.ε.) στο κέντρο της αρχαίας ακροπόλεως, ο οποίος διαδέχθηκε προγενέστερο παλαιοχριστιανικό. Η βασιλική του Αγίου Αχιλλίου,

ένα παρακείμενο λουτρό και ο ταφικός ναός είναι ενιαίο συγκρότημα, νέο λατρευτικό κέντρο που δημιουργήθηκε για να δεσπόζει απόλυτα στην ελληνορωμαϊκή πόλη, την πεδινή Λάρισα, όπου προϋπήρχε η κεντρική βασιλική (5ος αι.) επί της *decumanus* (Α-Δ) [=οδός Κύπρου], μεταφέροντας την ιερή τοπογραφία της Ιερουσαλήμ. Αν η βασιλική του Αγίου Αχιλλίου ήταν αφιερωμένη αρχικά π.χ. στην Ανάσταση -ο άγιος Αχίλλιος τιμάται από τον 9ο αι.- ή σε συναφή γιορτή (Νέα Σιών, Σταύρωση), ο ταφικός ναός μπορούσε να αναλογεί με την Ανάληψη, ενώ όλο το συγκρότημα να προβάλλει την ιδέα της Ιερουσαλήμ-Κωνσταντινούπολης (εμφάνιση: π. 500 κ.ε.).

Το 926 ο μητροπολίτης Λαρίσης Ιάκωβος φαίνεται να προέβη στη διακόσμηση του ναού, όπου ήταν θαμμένοι οι Μάρτυρες του Τυρνάβου, σύμφωνα με μία ενθύμηση *«μετὰ τὴν καταδρομὴν τῶν Βουλγάρων ἰδίους αὐτὴν ἀναλώμασιν ἀναστήσαντος καὶ κόσμον αὐτῇ τε καὶ τοῖς κτήμασι δόντος πλείονα»*, δηλαδή μετά την επιδρομή του 918 ή πιθανότερο του 922.

Περιγράφεται σε εγκωμιαστικό κείμενο που αντέγραψε ο βιογράφος του αγίου Νικολάου Νέου [Δ. Σοφιανός, *Άγιος Νικόλαος ο εν Βουναίνη*, 1972, σ. 142, στχ. 132-144]: *«..[1] τὸν μὲν ὄνυξι ξέσαντες, [2] τὸν δὲ τόξοις κατατοξεύσαντες, [3] ἄλλον τῷ καταπέλτῃ ὑποπιέσαντες, [4] ἕτερον τῷ τροχῷ ἐπιδοῦντες, [5] καὶ τοῦ μὲν τὴν κεφαλὴν τυμπανίζοντες, [6] καὶ ἄλλου τὰ μετάρφρανα σούβλαις διατιπρῶντες, [7] καὶ τοῦτον μὲν κοντῷ καταπείραντες, [8] ἐκείνον δὲ ξύλου ἀπαιωρήσαντες,..»*. Η σειρά των μαρτυριῶν εμφανίζει δυαδικότητα, πρόκληση πόνου και θανάτωση: Α (1+2): χρήση αιχμηρῶν οργάνων. Β (3+4): χρήση μηχανῶν. Γ (5+6): χρήση οργάνων στην κεφαλή. Δ (7+8): Χρήση δοκαριῶν. Είναι πιθανό τα βασανιστήρια ως εξατομικευμένα να δραματοποιούν το μαρτύριο ανά δύο στον καθέναν εκ των τεσσάρων.

Είναι εποχή που η Λάρισα τείνει να αναδειχθεί έδρα του θέματος Ελλάδος.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

**«ΝΗΣΣΩΝ ΊΕΡΩΝ ἈΡΕΑΜΕΝΟΣ»:
ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ἈΛΛΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΜΙΑ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΡΥΚΟ ΤΗΣ ΚΙΛΙΚΙΑΣ**

Η έμμετρη επιγραφή σε ψηφιδωτό δάπεδο, η οποία αναφέρεται στην ανέγερση λουτρού από τον Ποιμένιο, πρώην αυτοκρατορικό αξιωματούχο, στην αρχαία Κώρυκο της Κιλικίας αποτελεί το κύριο αντικείμενο της εισήγησης (R. Merkelbach, J. Stauber (επιμ.), *Steinepigramme aus dem griechischen Osten* τομ. 4... München-Leipzig [2002], 199-200). Η επιγραφή συμπληρώνει ψηφιδωτή παράσταση η οποία απεικονίζει τις γυμνές Χάριτες πλαισιωμένες από κιονίσκο και λουτήρα εκατέρωθεν, καθώς και πτηνά και άνθη. Σύμφωνα με την επιγραφή ο Ποιμένιος υπήρξε «φίλος βασιλεύσι». Οι L. Robert (*BE* 1974, αρ. 612) και E. Kirsten (*Elaiussa-Sebaste in Kilikien*, στο: *Mansel'e Armağan - Mélanges Mansel*, Άγκυρα [1974], τ. 2, σελ. 798) θεωρούν ότι η φράση της επιγραφής «νήσσων ιερών» αναφέρεται στα Πριγκηπόννησα (αρχ. *Δημόνησοι*, βυζ. *Πριγκίπιοι νήσοι*) της Προποντίδας, νότια της Κωνσταντινούπολης, χωρίς παραδόξως να παραθέτουν στοιχεία προς υποστήριξη της θέσης τους αυτής.

Κατά τη γνώμη του ομιλητή, η εν λόγω αναφορά, αν και δυσσερμήνευτη αφού δεν απαντάται στην ίδια μορφή αλλού, σχετίζεται πιθανότερα με την *Επαρχία των Νήσων*. Συνεπώς ο Ποιμένιος θα μπορούσε να προστεθεί στον μικρό αριθμό των γνωστών μέχρι σήμερα επαρχιακών κυβερνητών της επαρχίας (πρόσφατες προσθήκες στο *PLRE: Chiron* 40 [2010], 349-50; *ZPE* 169 [2009] 180-82), ενώ η αναφορά σε ιερές νήσους πιθανώς να υπαι-

νίσσεται ότι ο Ποιμένιος ήταν εθνικός. Η εν λόγω επιγραφή μπορεί να αντιπαραβληθεί με την έμμετρη επιγραφή του Πλουτάρχου (*ZPE* 68 [1987] 227-231), κυβερνήτη της επαρχίας των Νήσων, από το Ηραίο της Σάμου, ο οποίος επισκέπτεται νησιωτικά αρχαία ιερά (περ. 360 μ.Χ.), αλλά και με άλλες πηγές, οι οποίες με τη σειρά τους αναφέρονται σε επισκέψεις εθνικών σε ιερούς τόπους μετά την απαγόρευση της παραδοσιακής λατρείας και το κλείσιμο των παγανιστικών ναών από τον Κωνσταντίνο και τους διαδόχους του. Η επιγραφή και το ψηφιδωτό χρονολογούνται πιθανότατα στον ύστερο τέταρτο αιώνα, κατά τα χρόνια συμβασιλείας δύο ή περισσότερων αυτοκρατόρων (π.χ. 365-387, 393 ή μετά το 395 μ.Χ.).

OLGA ETINHOF

NEW DATA ON BLACHERNAE TRADITION IN OLD RUSSIA

The church complex in Blachernae became the main center for the veneration of the Virgin in Constantinople. The idea of protection of the city by the Virgin and her Robe has spread beyond the Empire. According this idea, the churches dedicated to Mary and reflections of sacred topography in Blachernae were very important in Old Russia.

In Kiev the Virgin was also venerated as the protectress of the city. The Blachernae cult is manifested in the legend from the Paterikon of the Cave Monastery. According to it the construction of the Dormition church (1073-1077) was related to direct intervention of the Virgin, who had summoned architects to Blachernae and sent them to Kiev. At the same time (1069-1077) the Blachernae complex was restored after a fire. Archeological investigations of the Cave church in Kiev proved the involvement of Constantinopolitan architects in its building. They could be invited to Kiev from the team worked in Blachernae. The relation of the Cave Monastery with Blachernae is highlighted also by the story about Abbot Stephen who founded the church of Saint Mary of Blachernae at Clove.

The Blachernae cult of the Virgin developed in Vladimir under Andrew Bogoliubsky. The location of the Dormition Cathedral (1158-1161) and the church of the Deposition of the Robe above the Golden Gates (1164) reflected the sacred topography of the Basilica and the Aghia Soros chapel in Blachernae, although in Vladimir they were separated. The arrangement of the church of the Deposition of the Robe over the Gates could reflect the location of the Blachernae complex near the walls in Constantinople.

Under Andrew Bogoliubsky the veneration of the Protecting Pokrov of the Virgin began to spread, based on the cult of the Robe in Blachernae and the vision of Andrew the Fool at the Aghia Soros chapel. Prince Andrew built the church of Pokrov on Nerl in the monastery which was located near river Klasma. Such arrangement close to water could follow the topography of the Blachernae complex near the Golden Horn. Princely palace with the church of the Nativity of the Virgin was erected in Bogolyubovo one kilometer from the Pokrovsky monastery (1158-1165). The princely residence with a Marian church reflected the topography of the Blachernae Palace and the sanctuary. In agreement with the reconstruction by Nikolay Voronin, galleries, supported by stone pillars, joined the palace with the church choirs. According to the description of the Blachernae Palace by Constantine Porphyrogenitus, there have been similar transitions, connecting the triclinium with choirs of the Basilica and the Aghia Soros. The Bogolyubovo complex included the octagonal ciborium above the bowl of holy water; it was a likeness of the Blachernae chapel of the source.

The Dormition Cathedral with an adjacent church of the Deposition of the Robe was built in the Moscow Kremlin in the late 15th century. This composition also reproduced the sacred topography of the Blachernae Basilica with the adjacent Aghia Soros – the pattern, already used in Vladimir.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑΚΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για την αποκατάσταση του κτιρίου και την αποκάλυψη του κεραμικού διακόσμου των όψεων του προέκυψαν στοιχεία που υπέδειξαν τις οικοδομικές φάσεις του και συνέβαλαν καθοριστικά στη χρονολόγηση της αρχικής φάσης. Σε συνδυασμό με τα μορφολογικά στοιχεία, που εμφανίζουν και κάποια χαρακτηριστικά που μπορούν να θεωρηθούν ως πρώιμα μεταβυζαντινά, καταλήγουμε (σε συνεργασία και με τον Σταύρο Μαμαλούκο) σε μια χρονολόγηση της ίδρυσης του κτιρίου στον 15ο αιώνα. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, να υπάρχει μια σύνδεση του κοιμητηριακού ναού με την φάση ανακατασκευής του κωδωνοστασίου της μονής, που έγινε το 1427. Συγγενικά στοιχεία στο διάκοσμο των όψεων των δύο κτιρίων αποτελούν οι κεραμικοί σταυροί με οδοντωτές ταινίες στις κεραίες τους, ο οδοντωτός κοσμήτης και το καρδιόσχημο κόσμημα. Τα δύο κτήρια ενδέχεται να οικοδομήθηκαν σε μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους, ή ακόμα και στα πλαίσια του ίδιου οικοδομικού προγράμματος.

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία η οικοδομική ιστορία του κοιμητηριακού ναού της Μονής Βατοπεδίου έχει ως εξής:

1η φάση: Ανέγερση του δώροφου κοιμητηριακού ναού στον 15ο αιώνα, ενδεχομένως περί το 1430 και σε σχέση με την ανακατασκευή του κωδωνοστασίου της μονής (1427). Ο ναός είχε και νάρθηκα, πιθανότατα στις διαστάσεις του σημερινού, του 1841. Δεν έγιναν αντιληπτά ενδεχόμενα υπολείμματα παλαιότερου κτιρίου. Μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα μπορούσε να δείξει αν υφίστανται τέτοια ή όχι. Ο ναός ήταν

τότε καμαροσκεπής, με σφενδόνια πάνω στις σωζόμενες ισχυρές παραστάδες των μακρών τοίχων και χωριζόταν από την ισόγεια στάθμη με ξύλινο πάτωμα.

2η φάση: Μετά από κατάρρευση της καμάρας και των σφενδονίων πρέπει να έγιναν εργασίες επισκευής, που η ακριβής φύση τους λανθάνει σήμερα, αλλά τεκμηριώνονται από ορισμένα στοιχεία παλαιότερα από την τοιχογράφιση του 1683. Οι εργασίες αυτές θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 16ο αιώνα και να ακολούθησαν ίσως κάποιο μεγάλο σεισμό. Σ' αυτές εντάσσονται και τμήματα ενός ξύλινου κουφώματος (με υπερκείμενο φεγγίτη) που αποκαλύφθηκε στο δυτικό λοβό του διδυμου παραθύρου της νότιας όψης και διατηρεί τους δύο κρίκους για την ανάρτηση του φύλλου (στο δυτικό πλαίσιο) και το ξύλινο μάνταλο για την ασφάλισή του (στο ανατολικό).

3η φάση: Πριν από το έτος 1666 (πιθανότατα περί τα μέσα του 17ου αιώνα) το κτίριο δέχεται μια γενναία επισκευή και αναμόρφωση. Στο πρόγραμμα αυτό εντάσσουμε την εισαγωγή της θολοδομίας στο ισόγειο (όπου εντοπίστηκε χάραγμα του έτους αχξστ = 1666) και την αναδιαμόρφωση του εσωτερικού του ορόφου, με την ανύψωση των παραστάδων και την τοιχογράφιση όλων των επιφανειών (γραπτή επιγραφή του 1683 στο βόρειο τοίχο). Το κτίριο είχε τότε ξύλινη στέγη.

4η φάση: Η επόμενη σημαντική οικοδομική φάση είναι εκείνη του 1841, όταν ανακατασκευάζεται ο νάρθηκας.

5η φάση: Ο ναός επισκευάστηκε μετά από πυρκαγιά στη δεκαετία του 1940.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ

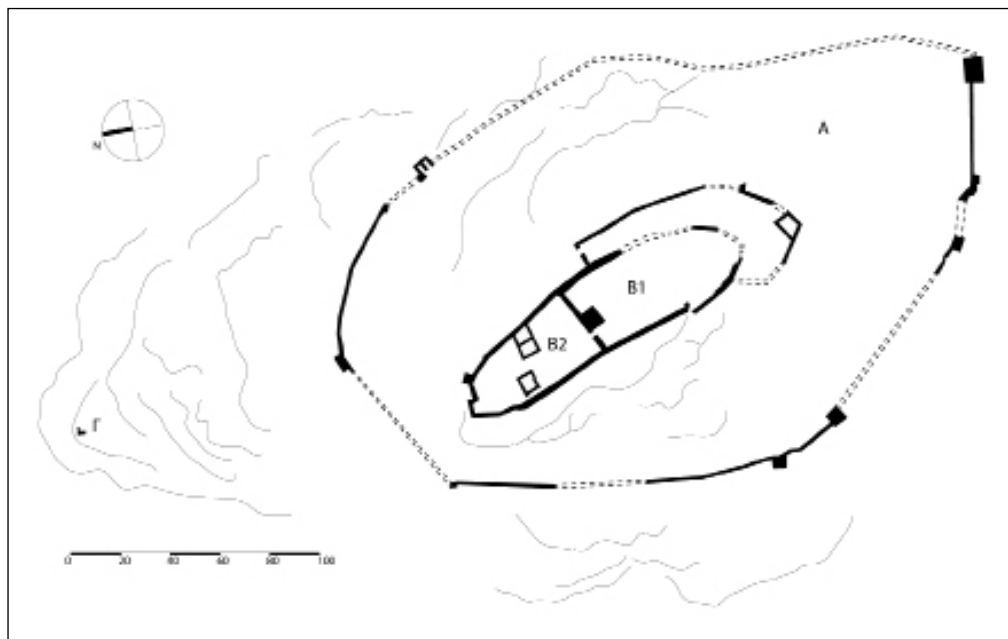
**ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΜΕΝΔΕΝΙΤΣΑΣ**

Το μεσαιωνικό κάστρο της Μενδενίτσας βρίσκεται στο βόρειο άκρο του ομώνυμου σημερινού χωριού της Φθιώτιδος, στην ευρύτερη περιοχή των Θερμοπυλών. Είναι χτισμένο σε απότομο λόφο με ομαλή πρόσβαση κυρίως από τα νοτιοανατολικά, πάνω στα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης της Τάρφης ή Φαρυγών. Ο στρατηγικός του ρόλος ήταν πολύ σημαντικός, καθώς ήλεγχε τα στενά των Θερμοπυλών και το θαλάσσιο πέρασμα του Βόρειου Ευβοϊκού κόλπου. Το κάστρο είναι κυρίως γνωστό ως έδρα της μαρκιωνίας της Βοδονίτσας, η οποία συστάθηκε από τον Guido Pallavicini το 1204 και, αφού πέρασε σταδιακά στον έλεγχο των Βενετών, επιβίωσε ως το 1414, οπότε καταλύθηκε από τους Οθωμανούς.

Το κάστρο αποτελείται από δύο αμυντικούς περιβόλους. Ο πρώτος (Α) έχει σχήμα ελλειπτικό με μέγιστες διαστάσεις περίπου 240 × 170 μ. Ο εξωτερικός αυτός περίβολος, ο λιγότερο καλά διατηρημένος, ήταν ενισχυμένος με πύργους. Σε μεγάλο ποσοστό, εδράζεται πάνω σε κατάλοιπα αρχαίας οχύρωσης. Η είσοδος στον εξωτερικό περίβολο φαίνεται ότι γινόταν από μια πύλη που βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά του, η οποία σήμερα δεν σώζεται. Ο εσωτερικός περίβολος (Β) έχει επίσης ελλειπτικό σχήμα και έχει διαστάσεις 130 × 35μ. Τα τείχη του είναι κτισμένα με άφθονο αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση σε συνδυασμό με μικρούς λίθους, θραύσματα από κεραμίδα και συνδετικό κονίαμα και αποτελούσε τη δεύτερη γραμμή άμυνας. Η κύρια πρόσβαση βρισκόταν στη βορειοανατολική πλευρά του. Ο περίβολος αυτός χωρίζεται με ένα ισχυρό τείχος σε δυο άνισα μέρη (B1, B2). Στο

τείχος αυτό είναι προσαρτημένος ένας μεγάλος, τετράγωνος σε κάτοψη, πύργος. Στο εσωτερικό, μικρότερο τμήμα (B2) του περιβόλου διακρίνονται σήμερα τα υπολείμματα δύο θολωτών δεξαμενών. Εκεί ασφαλώς ήταν χωροθετημένη η κατοικία του άρχοντα και το διοικητήριο του κάστρου.

Οι σωζόμενες γραπτές πηγές και η νεώτερη έρευνα εστιάζουν κυρίως στην περίοδο της κυριαρχίας στη Μενδενίτσα του οίκου των Pallavicini, αποδίδοντας εν πολλοίς την κατασκευή του κάστρου του ως συνόλου σε αυτήν. Εντούτοις, από την εξέταση του ίδιου του μνημείου προκύπτει ότι η οικοδομική του ιστορία είναι πιο σύνθετη και δεν οφείλεται αποκλειστικά στους Ιταλούς μαρκησίους. Στις σωζόμενες οχυρώσεις διακρίνονται διάφοροι τύποι τοιχοποιιών, όπως αφ ενός εν ξηρώ κτισμένες τοιχοποιίες από λαξευτούς λίθους που ανήκουν σε τμήματα αρχαίων τειχών που έχουν ενταχθεί αυτούσια στη μεσαιωνική οχύρωση, και αφ ετέρου τοιχοποιίες που έχουν κατασκευασθεί με επαναχρησιμοποίηση αρχαίων λιθοπλίνθων σε συνδυασμό με μικρές πέτρες, πλίνθους και παχύ κονίαμα, τοιχοποιίες κατασκευασμένες με σχετικά μικρούς, αργούς λίθους, άφθονα βήσσαλα και κονίαμα και, τέλος, στον κεντρικό πύργο ένα τμήμα τοιχοποιίας κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, οι οποίες μπορούν να συνδεθούν με κατασκευές της βυζαντινής εποχής και της περιόδου της λατινοκρατίας καθώς και με επισκευές της εποχής της τουρκοκρατίας. Η συστηματική εξέταση των διαφόρων στοιχείων της οχύρωσης, ορισμένα από τα οποία διαθέτουν μορφολογικά στοιχεία που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη χρονολόγησή τους, καθιστούν σε κάποιο βαθμό δυνατή την κατανόηση της οικοδομικής ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του σπουδαίου αυτού κάστρου, το οποίο είναι ένα από τα καλύτερα διατηρημένα οχυρωματικά σύνολα στη Στερεά Ελλάδα.

A: Εξωτερικός περίβολος

B: Εσωτερικός περίβολος

Γ: Μεμονωμένος πύργος / βίγλα

Υπόβαθρο: A. Bon, Forteresses médiévales de la Grèce Centrale, BCH 61
(1937), pl.19

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ**ΝΕΟΤΕΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΣΚΥΡΟΥ (895)**

Ο ναός της Επισκοπής είναι το παλαιότερο χριστιανικό μνημείο της Σκύρου και ένα από τα ελάχιστα ασφαλώς χρονολογημένα μνημεία του 9ου αιώνα στην Ελλάδα. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που διατηρείται μέχρι σήμερα, ο ναός ιδρύθηκε το έτος 895 και ήταν σε λειτουργία ως Επισκοπικός ναός του νησιού μέχρι το 1837. Το 1841 ισχυρός σεισμός έπληξε το μνημείο, ο οποίος εν μέρει το ερείπωσε. Έκτοτε το μνημείο υπέστη επιπλέον φθορές και καταρρεύσεις και έτσι σήμερα σώζεται πλήρως μόνο το Ιερό Βήμα και οι βάσεις του υπόλοιπου ναού.

Οι πρώτες εργασίες στερέωσης πραγματοποιήθηκαν το 1960 υπό την επίβλεψη του Χαράλαμπου Μπούρα, ο οποίος στη συνέχεια δημοσίευσε στο Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας τη μόνη συστηματική, και πολύτιμη σήμερα, μελέτη για την αρχιτεκτονική του μνημείου. Ο Μπούρας απέδειξε ότι ο αρχικός τύπος του ναού ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο (και μάλιστα στην αρχαιότερη μορφή του που έχει επικρατήσει να ονομάζεται μεταβατικός), ενώ σε μεταγενέστερους χρόνους (πιθανότατα κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και προφανώς έπειτα από κατάρρευση) ο ναός μετατράπηκε σε τρίκλιτη θολοσκεπή βασιλική.

Η επιδείνωση της κατάστασης της Επισκοπής κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, οδήγησε το 2011 την τότε 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων να ξεκινήσει νέες εργασίες στερέωσης στο μνημείο, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 2015. Κατά τη διάρκεια αυτών των εργασιών προσέκυψαν νέα στοιχεία που δίνουν πληρέστερη εικόνα για την αρχιτεκτονική του

ναού, από τα οποία τα βασικότερα είναι τα εξής: α) αποδείχτηκε ότι το μεγάλο τρίλοβο παράθυρο της κεντρικής κόγχης του Ιερού, στην παρούσα κατάσταση του κτισμένο μέχρι του ύψους των τόξων του, στην αρχική φάση του ναού ήταν τελείως ανοικτό, β) ενώ αρχικά πιστευόταν ότι ο ναός έφερε μία μόνον αψίδα (αυτήν της κεντρικής κόγχης), αποκαλύφθηκε σχετικά μεγάλη ημικυκλική αψίδα και στην Πρόθεση και γ) αποκαλύφθηκε στέρνα εντός του κυρίως ναού. Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνάδουν με την πρόιμη χρονολόγηση του μνημείου

Πλην την αρχιτεκτονικής, μελετήθηκε για πρώτη φορά και ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου. Πέρα από τα ελάχιστα μέλη που βρίσκονται κατά χώραν, εντοπίστηκε ομάδα γλυπτών σε δεύτερη χρήση σε μεταβυζαντινούς ναούς της Χώρας Σκύρου, μεσοβυζαντινής χρονολόγησης, τα οποία κατά την άποψή μας ανήκουν στον αρχικό (;) γλυπτό διάκοσμο της Επισκοπής. Τα εν λόγω γλυπτά παρουσιάζουν τεχνοτροπικά και εικονογραφικά χαρακτηριστικά που βρίσκουν τα παράλληλά τους στην Αθήνα, τόπο στον οποίο θα πρέπει μάλλον να αναζητήσουμε το εργαστήριο που είχε την ευθύνη της διακόσμησης (αν όχι της εξ' ολοκλήρου κατασκευής) της Επισκοπής. Επιπλέον, αν τελικώς γίνει αποδεκτή η πρότασή μας για την ταύτιση του συνόλου αυτού με τον αρχικό διάκοσμο της Επισκοπής, καθιστά τα γλυπτά αυτά ένα από τα παλαιότερα χρονολογημένα σύνολα μεσοβυζαντινής γλυπτικής του ελλαδικού χώρου.

ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ

ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Για τον μητροπολιτικό ναό της Σμύρνης, την Αγία Φωτεινή, που καταστράφηκε ολοκληρωτικά το 1922, υπάρχουν περιορισμένα φωτογραφικά τεκμήρια (μια αεροφωτογραφία της Σμύρνης του 1920 και τρεις φωτογραφίες του Γ. Λαμπάκη πριν το 1909). Πρόσφατα, έχουν γίνει σημαντικές έρευνες για την τοπογραφία της καμένης ζώνης της Σμύρνης με βάση τους χάρτες ασφαλιστικών εταιρειών.

Κατά τις πηγές, ο ναός υπήρχε ήδη το 1653. Το 1688 καταστράφηκε από σεισμό και ανοικοδομήθηκε το 1690. Το 1763 πυρκαγιά καταστρέφει το ναό, που επισκευάζεται, για να καταστραφεί πάλι από σεισμό το 1778. Το 1792, ο τότε μητροπολίτης Σμύρνης Γρηγόριος (ο μετέπειτα μαρτυρικός πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄), με τη μεσολάβηση του δραγουμάνου του στόλου Κωνσταντίνου Χαντζερή, αποσπά την άδεια των οθωμανικών αρχών και ανοικοδομεί το ναό. Στο «Ρεμπελιό των Γενιτσάρων» (1797), δύο θύρες του ναού καταστράφηκαν και αντικαταστάθηκαν, ενώ το 1821, παρά τις σφαγές των Ελλήνων, ο ναός διασώζεται. Το 1804, τοποθετήθηκε το περίφημο ξυλόγλυπτο τέμπλο του. Όλο τον 19ο αιώνα δεν υπάρχει μαρτυρία ανοικοδόμησης του ναού, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα έγινε αποκοπή μέρους του δυτικού άκρου του για διαπλάτυνση της οδού Μαχμουντιέ (πρώην Γυαλάδικα) και προσθήκη ορόφου επάνω από το βόρειο διαμέρισμα του ιερού. Το 1856, 20 περίπου μέτρα βορειοανατολικά του ναού, χτίζεται εξώροφο καμπαναριό, έργο του Ξενοφώντα Λάτρη, που ανακαινίστηκε το 1891. Κάτω από το καμαροσκεπές ισόγειο του καμπαναριού περνούσε δρόμος που οδηγούσε στο προαύλιο ανατολικά του ναού. Δυτικά, αν και επά-

νω στον δρόμο των Γυαλάδικων, η Αγία Φωτεινή δεν είχε αρχικά είσοδο. Οι είσοδοί της ήταν στο μέσον της βόρειας και της νότιας πλευράς.

Ο ναός που κήκε το 1922 ήταν μια σχετικά χαμηλή τρικλιτη βασιλική με το μεσαίο κλίτος υπερυψωμένο μέχρι το δυτικό όριο του ιερού, που είχε δική του χαμηλότερη κάλυψη. Ο ναός ήταν εξωτερικά απλούστατος και εσωτερικά πλούσιος. Το μεσαίο κλίτος ήταν αφιερωμένο στην Αγία Φωτεινή, το νότιο στον Άγιο Αθανάσιο και το βόρειο στον Άγιο Νικόλαο. Άμεσα στοιχειά διαστάσεων του ναού δεν έχουμε, εκτός από το ύψος του γείσου στο νότιο κλίτος, που ήταν 25 αγγλικά πόδια (7,62 μ.). Έμμεση μέτρησή μας έδωσε μέσες διαστάσεις του ναού ~19,68×24,60 μ. Ο ναός είχε γυναικωνίτη στο υπερώο του δυτικού μισού του. Όπως φαίνεται στη φωτογραφία, τα κλίτη είχαν δίροικτη και όχι μονόροικτη στέγη, με μέρος των ομβρίων να πέφτει στην εξωτερική παρειά του τοίχου του φωταγωγού. Το κυρίως ιερό βήμα είχε δική του κάλυψη και στέγαση. Το κεντρικό κλίτος καλυπτόταν με ψευδοθόλο από μπαγδατί και τα πλάγια κλίτη με σταυροθόλια από το ίδιο υλικό. Οι δύο κιονοστοιχίες που χώριζαν τα κλίτη συνδέονταν πίσω από το τέμπλο με τρίτη εγκάρσια, που έφερε τον ανατολικό τοίχο του φωταγωγού. Στην κιονοστοιχία αυτή στηριζόταν επίπεδο με κλίση προς δυσμάς που έτεμνε την καμάρα στο κατακόρυφο επίπεδο επάνω από το πρώτο ζεύγος κιόνων.

Επιχειρήσαμε αναπαράσταση του ναού κατ' αναλογίαν με ναούς της Σμύρνης και του Αιγαίου όπου συναντώνται αντίστοιχες κατασκευές. Στο σχεδιασμό του ναού πρέπει να είχε γίνει χρήση του τεκτονικού πήχεως των 75 εκ.

Ευχαριστώ θερμά όσους συμβάλλουν στην έρευνα ενός πολυσήμαντου χαμένου μνημείου, η οποία συνεχίζεται.

ΘΕΩΝΗ ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΛΗΣΜΟΝΗΜΕΝΗ ΑΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Η αγία μάρτυς Αγαθόκλεια της οποίας η μνήμη τιμάται, σύμφωνα με το Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως, την 17η Σεπτεμβρίου, μαρτύρησε στην Αθήνα πιθανότατα επί βασιλείας Διοκλητιανού (284-305). Οι πενιχρές αγιολογικές μαρτυρίες για την λατρεία της στην πόλη των Αθηνών, εκτός από την αναφορά της μνήμης της στο Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως και στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β, συμπληρώνονται από ανέκδοτη ελλιπή ακολουθία. Εκτός από τις ανωτέρω φιλολογικές μαρτυρίες, δύο επιτύμβιες πρωτοβυζαντινές επιγραφές του 5ου/6ου και 6ου αιώνα, που βρέθηκαν στην Αθήνα (στην Ακρόπολη και στην εκκλησία της Βλασσαρού, Δυτικά του Ωδείου) μας πληροφορούν για την ύπαρξη εκκλησίας προς τιμήν της μάρτυρος Αγαθοκλείας στην πόλη.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξεταστούν, στο μέτρο που το επιτρέπουν οι διαθέσιμες φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά τεκμήρια, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εδραιώθηκε και διαδόθηκε η λατρεία της αγίας στην Αθήνα. Τέλος, θα επιχειρηθεί ο εντοπισμός της θέσης του φερώνυμου παλαιοχριστιανικού ναού στην πόλη των Αθηνών, θα εξεταστεί η απεικόνιση της μάρτυρος στην τέχνη και θα αποτιμηθεί η συνεισφορά των νέων δεδομένων στην διαμόρφωση γνώμης για τα πρώτα βήματα της χριστιανικής Αθήνας και της Εκκλησίας της.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΑΝΑΚΥΚΛΩΣΗ ΛΙΘΩΝ

Η αναχρησιμοποίηση μεγάλων λαξευτών λίθων είναι ένα καλά γνωστό φαινόμενο, του οποίου όμως η χρονική και γεωγραφική έκταση δεν έχει επαρκώς αποτιμηθεί. Μια κάπως αναλυτικότερη εξέταση περιπτώσεων δείχνει ότι τα κτίσματα με αναχρησιμοποιημένους ξεστούς λίθους ήσαν πάμπολλα ακόμη και κατά την κλασική αρχαιότητα. Με την πώση του αρχαίου κόσμου η αναχρησιμοποίηση των αρχαίων λίθων, ιδίως των μονολιθικών κορμών κιόνων, έγινε κανόνας με ελάχιστες εξαιρέσεις. Οι αναγνωριζόμενες περιπτώσεις είναι ποικίλες και πολυάριθμες. Τούτο επιτρέπει, αλλά και υπαγορεύει διακρίσεις και κατατάξεις με διάφορα κριτήρια όπως:

1. Φυσικά χαρακτηριστικά λίθων (α. πώρος, β. ψαμμίτης, γ. ασβεστόλιθος, δ. μάρμαρο, ε. γρανίτης, ζ. ηφαιστειακά πετρώματα κ.α.)
2. Γεωμετρικά χαρακτηριστικά αρχικών δομικών στοιχείων (α. απλοί ορθογώνιοι λίθοι, β. λίθοι με διακοσμητικές προεξοχές, γ. επιστύλια, δ. δοκοί, ε. σπόνδυλοι κιόνων, ζ. μονόλιθοι κορμοί κιόνων, η. βάσεις, θ. κιονόκρανα, ι. τρίγλυφα, κ. γείσα, λ. κατώφλια, παραστάδες και ανώφλια θυρών, μ. βάθρα, ν. διάφορες επιστέψεις, ξ. σαρκοφάγοι, ο. αγάλματα κ.α.)
3. Βαθμός μεταποίησης κατά την αναχρησιμοποίηση (α. ουδεμία, β. ολίγη, γ. εκτεταμένη ή δ. ολική αναλάξευση, ε και ζ. διαίρεση ή μη σε μικρότερα κανονικά στοιχεία, η. βίαιος τεμαχισμός σε ακανόνιστα θραύσματα κατάλληλα για αργολιθοδομές, θ. θραύση σε μικροτεμάχια για χυτές λιθοδομές ή για παραγωγή ασβέστου)

4. Θέση αναχρησιμοποίησης (α. θεμέλια, β. τοίχοι, γ. κίονες, δ. πεσσοί, ε. κατώφλια, ζ. παραστάδες, η. ανώφλια, θ. κιονίσκοι, πεσσίσκοι, θωράκια κ.α. στοιχεία τέμπλων, αμβώνων κλπ)
5. Βαθμός συμφωνίας της νέας χρήσεως προς την αρχική (α. ουδεμία, β. μερική, γ. πλήρης συμφωνία)
6. Βαθμός συμφωνίας της νέας οικοδομικής-στατικής λειτουργίας προς την αρχική (α. ουδεμία, β. μερική, γ. πλήρης συμφωνία)
7. Ελευθερία και βαθμός αρχιτεκτονικής-καλλιτεχνικής εκμεταλλεύσεως (α. ουδεμία, β. ολίγη, γ. μέτρια, δ. μεγάλη ε. έξοχη)
8. Οικονομοτεχνικές προϋποθέσεις και ιστορικό πλαίσιο των ως άνω περιπτώσεων:
  - α. νομικό καθεστώς λατομείων και β. ισταμένων κτισμάτων ως αποθεμάτων λαξευτών λίθων, γ. διοικητική βαθμίδα οικοδομικών προγραμμάτων (κρατική, περιφερειακή κοσμική, κεντρική εκκλησιαστική, τοπική εκκλησιαστική, ιδιωτική κ.α.)

Τα ως άνω αναλύονται κατά το δυνατό με την βοήθεια χαρακτηριστικών παραδειγμάτων, μεταξύ των οποίων ο αθηναϊκός ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου, ως περίπτωση ποσοστού και έξοχης αρχιτεκτονικής -καλλιτεχνικής εκμεταλλεύσεως των αναχρησιμοποιημένων λίθων, παρά τις μικρές διαστάσεις του είναι μάλλον το σπουδαιότερο.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΑΪΛΗΣ

**ΑΠΟ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΝΑΧΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΝΕΤΙΚΗ ΕΥΣΕΒΕΙΑ
Ο ΔΙΠΛΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑ/
ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΑ ΠΕΡΙΒΟΛΙΑ ΧΑΝΙΩΝ**

Ο οικισμός Γαρίπα -νότια των Περιβολίων- είναι γνωστός ως η κύρια πηγή υδροδοσίας των Ενετικών Χανίων. Στις παρυφές του βρίσκεται το σύμπλεγμα δύο μονόχωρων ναών -του Αγίου Παντελεήμονα/Αγίου Δημητρίου. Τα αυθεντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του συμπλέγματος έχουν αλλοιωθεί από τις μετασκευές, ενώ το πιο χαρακτηριστικό τμήμα της τοιχοποιίας εντοπίζεται στο νότιο τοίχο της νότιας εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος διαμορφώνεται με τρία εξωτερικά τυφλά αψιδώματα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος διατηρείται μόνο στο ανατολικό τμήμα της βόρειας εκκλησίας (Άγιος Παντελεήμων) και αποτελείται από δύο στρώματα. Το πρώτο παραπέμπει στην ορθόδοξη Ομολογία με έμφαση στο λειτουργικό και εσχολογικό περιεχόμενο. Το σωζόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται στην αψίδα και στους πλευρικούς τοίχους σε 5 ζώνες. Οι δύο χαμηλότερες περιλαμβάνουν συλλειτουργούντες ιεράρχες οι οποίοι κρατούν ειλητά με λειτουργικά αποσπάσματα. Η πομπική τους πορεία κατευθύνεται προς τον ημικύλινδρο της αψίδας, όπου τοιχογραφείται η Ουράνια Λειτουργία σε δύο διάχωρα. Στο νότιο εικονίζονται άγγελοι/διάκονοι οι οποίοι μεταφέρουν το Σώμα του Χριστού, ενώ στο βόρειο απεικονίζεται ο Χριστός ως Αρχιερέας, επικουρούμενος από αγγέλους/διακόνους που συμμετέχουν στη Μεγάλη Είσοδο. Οι δύο σκηνές περιγράφουν και υπομνηματίζουν τη Μεγάλη Είσοδο ως συμβολική πράξη και ως «πραγματικό» δρώμενο συνδυάζοντας τον Ευ-

χαριστιακό συμβολισμό με το ρεαλισμό του Πάθους. Στην τρίτη ζώνη απεικονίζονται –σε στάση προσκύνησης- ένας ιεράρχης και ο μοναχός/ κτήτορας της εκκλησίας, απευθυνόμενοι προς τη Δέηση του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας. Οι δύο ανώτερες ζώνες των πλάγιων τοίχων περιλαμβάνουν σκηνές του Χριστολογικού κύκλου, ενώ η αντίστοιχη τοιχογράφηση του θριαμβικού τόξου της εκκλησίας περιλαμβάνει σκηνές από το Θεομητορικό κύκλο, οι οποίες παρατίθενται περιμετρικά ενός κεντρικού διάχωρου. Εντός αυτού απεικονίζονται άγγελοι εκατέρωθεν ελλειψοειδούς δόξας που περιβάλλει μετωπική μορφή (Χριστός;). Τόσο το θέμα όσο και η τοποθέτηση του στο κέντρο του μετώπου της αφίδας είναι σπάνια. Το πλησιέστερο εικονογραφικό παράλληλο είναι αυτό της λατρείας της Αγίας Τριάδας στο θριαμβικό τόξο του κλίτους του Αγίου Φανουρίου στο Βαλσαμόνερο. Συμπερασματικά, από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού υποδεικνύεται ένα περιβάλλον θεολογικής εκζήτησης που σχετίζεται με μοναστικούς κύκλους. Παράλληλα τα σπάνια εικονογραφικά θέματα και ο συσχετισμός τους με τα αντίστοιχα του κλίτους του Αγίου Φανουρίου δηλώνουν πνευματική καθοδήγηση από ένα κοινό μοναστικό περιβάλλον και αναδεικνύουν τη σημαντικότητα της εκκλησίας των Περιβολίων. Εξίσου ενδιαφέροντα αποτελέσματα προέκυψαν από την αποκάλυψη του δεύτερου τοιχογραφικού στρώματος. Οι παραστάσεις των ιεραρχών εκατέρωθεν της αφίδας καλύφθηκαν με δύο μεγαλογράμματες λατινικές επιγραφές, οι οποίες αποτελούν παραθέματα από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου και από εγχειρίδιο ιδιωτικής ευλάβειας του καθολικού ουμανιστή Juan Luis Vives. Ο διάκοσμος συμπληρώνεται στους πλάγιους τοίχους από ψευδαισθησιακή ζωγραφική αναγεννησιακής τεχνοτροπίας, όπου απεικονίζεται θριγκός επί ιωνικής κιονοστοιχίας με έμφαση στην τρίτη διάσταση. Τα παραπάνω υποδεικνύουν ότι η εκκλησία

σε μεταγενέστερη φάση προσαρμόστηκε στις λατρευτικές ανάγκες της καθολικής Ομολογίας. Η συνύπαρξη στοιχείων ιδιωτικής ευλάβειας και των σύγχρονων αναγεννησιακών τάσεων παραπέμπει στο εξεζητημένο περιβάλλον ενός καθολικού παραγγελιοδότη, ο οποίος χρησιμοποίησε την παλαιότερη ορθόδοξη εκκλησία ως προσωπικό παρεκκλήσιο επικυρώνοντας τη μετάβαση από το χώρο της συλλογικής λατρείας του υστεροβυζαντινού μοναχισμού στο μικρόκοσμο της προσωπικής ευλάβειας ενός Ενετού ευγενή της Αναγέννησης.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ**ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ:
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ**

Μεταξύ των θεμάτων που πολλές φορές και με ποικίλες αφορμές απασχόλησαν τον Χαράλαμπο Μπούρα, ήταν και διάφορα ζητήματα σχεδιασμού και εφαρμογής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Οι επί των ζητημάτων αυτών μελέτες του αείμνηστου σοφού καθηγητή αποτελούν αναμφίβολα σημαντικές συμβολές στη σχετική με τα δυσεπίλυτα αυτά προβλήματα της ιστορίας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής έρευνα. Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι μια επισκόπηση διαφόρων ζητημάτων που σχετίζονται με το σχεδιασμό και την εφαρμογή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική με σχολιασμό των διαφόρων απόψεων που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά και με αναφορές σε παραδείγματα που, σε ορισμένες περιπτώσεις, συσχετίζονται με ανάλογα από τη νεώτερη και, ακόμη, και τη σύγχρονη εποχή. Τα ζητήματα αυτά αφορούν:

1. τους αρχιτέκτονες και τα οικοδομικά συνεργεία, η οργάνωση των οποίων σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται ότι παρουσίαζε αναλογίες με εκείνη των αντίστοιχων της μεσαιωνικής Δυτικής Ευρώπης και της νεώτερης «παραδοσιακής» αρχιτεκτονικής,
2. τον σχεδιασμό της αρχιτεκτονικής, ο οποίος, όπως είναι φυσικό, διέφερε ριζικά στις περιπτώσεις ταπεινών κτισμάτων και κτηρίων υψηλών προθέσεων τα οποία χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία και για τον οποίο συμπεράσματα μπορούν εμμέσως να εξαχθούν από την εξέταση χαρακτηριστικών της βυζαντινής αρχιτεκτονικής πρακτικών, όπως οι πολλαπλές εφαρμογές τυποποιημένων κτηρίων και η μίμηση και η αντιγραφή προτύπων,

3. τη χρήση αρχιτεκτονικών σχεδίων, ένα ιδιαίτερα πολυσυζητημένο ζήτημα, για το οποίο σχολιάζονται θέματα όπως σε ποιες περιπτώσεις και τι είδους σχέδια (γενικά σχέδια παρουσίασης και σχέδια λεπτομερειών εφαρμογής) πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί στη βυζαντινή αρχιτεκτονική καθώς και η σχέση των σχεδίων αυτών με σχέδια που είναι γνωστό ότι υπήρχαν σε παλαιότερες και σε μεταγενέστερες εποχές και
4. την υλοποίηση, της αρχιτεκτονικής παραγωγής, την οποία, όπως φαίνεται, χαρακτήριζε η εφαρμογή ενός βασικού σχεδίου που σε πολλές περιπτώσεις και για διάφορους λόγους ήταν υποκείμενο σε μικρές ή και δραστηκές αλλαγές και του οποίου τουλάχιστον ένα μέρος των λεπτομερειών επιλύονταν κατά τη διάρκεια της κατασκευής και κατά κάποιον τρόπο αυτοσχεδιαστικά, κατ' αναλογία με ότι είναι γνωστό ότι συνέβαινε στη νεώτερη «παραδοσιακή» αρχιτεκτονική αλλά και με ότι συμβαίνει στην «ανώνυμη» – ταπεινή αλλά και υψηλών προθέσεων – αρχιτεκτονική των ημερών μας.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΜΑΝΤΑΣ

**ΑΣΥΜΦΩΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ
ΕΝΟΣ ΧΑΜΕΝΟΥ ΠΡΟΤΥΠΟΥ:
ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΤΡΕΙΣ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ DŽRUČI
II**

Στη σύγχρονη επιστημονική έρευνα έχει γενικά επικρατήσει η άποψη ότι οι μικρογραφίες του γεωργιανού Ευαγγελίου Džruči II (Τιφλίδα, Εθνικό Κέντρο Χειρογράφων, κώδ. Η 1667, τέλη 12ου αι.) κατάγονται από το παρισινό Ευαγγέλιο (BnF, κώδ. gr. 74, περί τα μέσα του 11ου αι.). Όπως έχει όμως ήδη επισημανθεί, οι παραστάσεις του ελληνικού χειρογράφου δεν επαρκούν πάντα για την ερμηνεία των αντίστοιχων του γεωργιανού.

Η μελέτη των γεωργιανών μικρογραφιών που δεν αποδίδουν συνήθη θέματα, η εικονογραφία των οποίων είχε στα βασικά της σημεία καθιερωθεί και διαδοθεί ευρέως ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή, καταδεικνύει την ύπαρξη ασυμφωνιών σε σχέση με τις αντίστοιχες του παρισινού Ευαγγελίου. Οι μικρογράφοι δηλαδή του μεταγενέστερου κώδικα δεν αντέγραψαν πιστά τις αντίστοιχες παραστάσεις του προγενέστερου. Επέφεραν συχνά αλλαγές, οι οποίες σχετίζονται κυρίως με την ταυτότητα των απεικονιζόμενων μορφών ή μπορούν ακόμη και να αποδοθούν στην παρανόηση του προτύπου τους.

Η εξέταση τριών μικρογραφιών που αποδίδουν εικαστικά παραβολές του Χριστού στο γεωργιανό χειρόγραφο, καταδεικνύει με σαφήνεια – εκτός από την παρανόηση του προτύπου σε μία περίπτωση – τη φιλοτέχνηση παραστάσεων με έντονο συμβολικό χαρακτήρα. Το συμβολικό αυτό στοιχείο, αν και ιδιαίτερα συχνό σε παραστάσεις του γεωργιανού Ευαγγελίου, δεν απαντά στις αντίστοιχες παραστάσεις του κώδικα Par. gr. 74.

Όσο τουλάχιστον μπορεί κανείς να κρίνει με βάση τα εξεταζόμενα δείγματα, αλλά και άλλα που είναι εκ των πραγμάτων αδύνατον να αναφερθούν, καθίσταται πιθανή η ύπαρξη ενός χαμένου σήμερα βυζαντινού εικονογραφημένου Ευαγγελίου, το οποίο είχε λειτουργήσει ως πρότυπο για κάποιες τουλάχιστον από τις μικρογραφίες του γεωργιανού χειρογράφου.

Η βαθιά θεολογική γνώση των ζωγράφων, που καταδεικνύεται από ένα τμήμα των μικρογραφιών του γεωργιανού κώδικα, επιτρέπει την υπόθεση ότι το χειρόγραφο που λειτούργησε (τουλάχιστον εν μέρει) ως πρότυπό του μπορεί να συσχετισθεί με ένα μοναστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Και είναι ακριβώς η ομοιότητα των παραστάσεων του Ευαγγελίου Džruči II με τις αντίστοιχες του κώδικα Par. gr. 74 που καθιστά ιδιαίτερα ελκυστική (αν και αβάσιμη) την υπόθεση ότι αυτό το χαμένο σήμερα χειρόγραφο είχε γραφεί ή/και εικονογραφηθεί (ή απλά φυλασσόταν) στη μονή Στουδίου τουλάχιστον περί τα μέσα του 12ου αιώνα.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΤΕΦ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, πρωτεύουσα του Βασιλείου του Μοριά (*Regno di Morea*) ήταν το Ναύπλιο, (*Napoli di Romania*) έδρα του γενικού προνοητή Πελοποννήσου, καθώς και των άλλων, ανώτατων πολιτικών και στρατιωτικών αρχών. Στην πόλη έδρευαν επίσης, συγχρόνως, ο ορθόδοξος μητροπολίτης Ναυπλίου και Άργους και ο λατίνος αρχιεπίσκοπος Κορίνθου.

Μητροπολιτικός ναός του λατινικού δόγματος στο Βασίλειο ήταν αυτός του Αγίου Παύλου, στο κάστρο της Κορίνθου, ενώ ο ναός του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας, στο Ναύπλιο, αποτελούσε την έδρα του λατίνου αρχιεπισκόπου. Η λατινική ενορία του Αγίου Αντωνίου περιλάμβανε ολόκληρη την πόλη, όπου βρισκόταν και η αρχιεπισκοπική κατοικία.

Το ζήτημα της ανοικοδόμησης αρχιεπισκοπικού μεγάρου (*palazzo arcivescovile*) στο Ναύπλιο είχε απασχολήσει τους Βενετούς, ήδη από το 1694, όταν ο γενικός προνοητής των όπλων Marin Michiel είχε επισυνάψει, σε αναφορά του στη Βενετία, σχετική έκθεση, σχέδιο και προϋπολογισμό του έργου. Είχε προηγηθεί βέβαια, οδηγία προς τους τρεις Συνδίκους Καταστικωτές Domenico Gritti, Giacomo Renier και Marin Michiel, να εντοπίσουν και να καταγράψουν όλα τα οθωμανικά οικοδομήματα, προκειμένου ορισμένα από αυτά να μετατραπούν σε λατινικούς ναούς και σε καταλύματα ιερωμένων ή άλλων αξιωματούχων.

Για την ανοικοδόμηση του αρχιεπισκοπικού καταλύματος ο Michiel έδωσε εντολή στον *protto publico* Francesco Veseschin, να συνθέσει ένα

πρόχειρο σκαρίφημα της οικοδομής. Το σχέδιο παρουσιάζει την κάτοψη ενός τυπικού βενετικού μεγάρου, ανάλογο με αυτό του λατίνου αρχιεπισκόπου Κερκύρας. Ο Veseschin υπέγραψε επίσης, έναν κατάλογο των ποσοτήτων, των απαιτήτων για την οικοδομή υλικών και έναν κατάλογο κατοικιών, οι οποίες θα έπρεπε να κατεδαφιστούν, προκειμένου δημιουργηθεί χώρος, σε προβεβλημένο σημείο της πόλης του Ναυπλίου, για να οικοδομηθεί το μέγαρο.

Το μεγαλεπήβολο σχέδιο της ανοικοδόμησης αρχιεπισκοπικού μεγάρου στο Ναύπλιο αρχικά ατόνησε. Ορίστηκε ότι ως κατοικία του αρχιεπισκόπου θα προσδιοριζόταν μία από τις μεγαλύτερες και περισσότερο άνετες οικίες, οι οποίες υπήρχαν πλησιέστερα στο ναό του Αγίου Αντωνίου.

Το θέμα ανακινήθηκε το 1705, από το γενικό προνοητή θαλάσσης Francesco Grimani, όταν θεωρήθηκε ότι το καταβαλλόμενο ενοίκιο για την αξιοπρεπή κατοικία του αρχιεπισκόπου δεν ήταν ευκαταφρόνητο. Πρότεινε τότε, την κατασκευή νέας οικοδομής για αρχιεπισκοπική κατοικία, μαζί με πρεσβυτέριο, στην αυλή, σε επαφή με τον καθεδρικό ναό του Αγίου Αντωνίου. Σε αναφορά του επισύναψε σκαρίφημα, το οποίο υπογράφει ο γνωστός μηχανικός Giust-Emilio Alberghetti και προϋπολογισμό του έργου με τα αναγκαία οικοδομικά υλικά, την αξία της εργασίας και της μεταφοράς των υλικών.

Η κατασκευή της αρχιεπισκοπικής κατοικίας πραγματοποιήθηκε, αφού ο γενικός προνοητής θαλάσσης Agostino Sagredo, το 1714, στην Έκθεσή του μετά την επιστροφή του στη Βενετία, αναφέρθηκε στην έναρξη της ανοικοδόμησης του πρεσβυτερίου, επισημαίνοντας την οικονομία που θα επιτύγχανε το κράτος όταν δεν θα συνέχιζε να χορηγεί τη δαπάνη του ενοικίου στους κληρικούς, οι οποίοι θα είχαν σύντομα τη δική τους στέγη.

Σύμφωνα με το σχέδιο, η οικοδομή της αρχιεπισκοπικής κατοικίας θα μπορούσε να προσδιοριστεί παραπλεύρως του ναού του Αγίου Γεωργίου, όπου και το λεγόμενο «Ενετικό Σχολείο». Η κατοικία του λατίνου αρχιεπισκόπου στέκει σήμερα αψευδής μάρτυς της βενετικής παρουσίας στην Πελοπόννησο και αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο της βενετικής αρχιτεκτονικής στον ιστό της πόλης του Ναυπλίου, το οποίο καταρρέει και χρειάζεται να αναδειχθεί.

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΠΙΛΗΣ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑ ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ**Η ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΛΙΘΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΣΚΡΗΠΟΥΣ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΕΝΟΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΕΡΓΟΤΑΞΙΟΥ**

Το ζήτημα της επανάχρησης αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών στη βυζαντινή αρχιτεκτονική έχει επανειλημμένα απασχολήσει την έρευνα. Σε λίγες όμως περιπτώσεις επιχειρείται η διασύνδεση της χρήσης τους με συγκεκριμένα αρχαία μνημεία. Η συγκριτική εξέταση δεδομένων από διαφορετικά γνωστικά πεδία της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, εν προκειμένω της αρχαίας και της μεσαιωνικής, δίνει την ευκαιρία να αντληθούν συμπεράσματα τόσο για το σχεδιασμό και την κατασκευή των βυζαντινών μνημείων όσο και για την μορφή των κτηρίων της αρχαιότητας.

Στην παρούσα ανακοίνωση, ο προβληματισμός για τον σχεδιασμό του βυζαντινού εργοταξίου, θα βρει εφαρμογή στον περίφημο ναό της Παναγίας στον Ορχομενό, τη μεσαιωνική Σκριπού, της Βοιωτίας. Στο εμβληματικό για την βυζαντινή αρχιτεκτονική αυτό μνημείο, εντύπωση προκαλεί η επανάχρηση πλήθους αρχαίων λίθων. Σφόνδυλοι κιόνων, ηλιακό ρολόι, μέλη από ταφικά και χορηγικά μνημεία χρησιμοποιήθηκαν με αισθητικά και κατασκευαστικά κριτήρια.

Η γειτνίαση του συγκεκριμένου μνημείου με το ερείπιο του αρχαίου θεάτρου καθώς και με τον μυκηναϊκό τάφο του Μινύα διαμορφώνει ένα σπάνιο πολεοδομικό σύνολο διαχρονικής συνέχειας της χρήσης. Το ζήτημα αυτό είχε ήδη απασχολήσει την έρευνα από την εργασία του Σλήμαν στην ευρύτερη περιοχή. Τα τελευταία όμως χρόνια έχουν προκύψει νέα δεδο-

μένα που εμπλουτίζουν την γνώση της σταδιακής εξέλιξης από το μυκηναϊκό κέντρο και νεκροταφείο στο δημόσιο χώρο της ελληνοιστικής πόλης. Πρόσφατες εργασίες τεκμηρίωσης τόσο του θεάτρου όσο και των διάσπαρτων αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, που με τα χρόνια έχουν συγκεντρωθεί γύρω από το ναό, προσφέρουν πολύτιμα νέα στοιχεία. Επίσης, οι πρόσφατες εργασίες στο βυζαντινό μνημείο αποκάλυψαν την δομή των τοίχων σε λεπτομέρεια προσφέροντας νέες δυνατότητες παρατήρησης.

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι να διερευνηθεί το ζήτημα της χωροθέτησης του σημαντικού βυζαντινού μνημείου της Σκριπούς στο ερείπιο του ιστού της αρχαίας πόλης του Ορχομενού. Θα αναλυθούν τα δεδομένα τα οποία οδήγησαν στην επιλογή της συγκεκριμένης θέσης. Θα επισημανθεί ο ρόλος των αρχαίων κατασκευών που περιβάλλουν τον ναό, της θέσης του οικιστικού πυρήνα του υστερορωμαϊκού Ορχομενού καθώς και της μορφής του φυσικού αναγλύφου. Θα συσχετιστεί ο δημόσιος χαρακτήρας της αρχαίας πόλεως με την επιλογή της θέσης του ναού.

Θα αναζητηθεί ο ρόλος της επανάχρησης των αρχιτεκτονικών μελών στο Βυζαντινό κτήριο. Επίσης θα σχολιαστεί ο ρόλος των αρχαίων λίθων στο εργοτάξιο του βυζαντινού ναού δηλαδή θα αναζητηθούν τα κριτήρια επιλογής του αρχαίου υλικού και θα παρουσιαστεί ο τρόπος με τον οποίο αυτό το υλικό ενσωματώνεται στην δομή της νέας κατασκευής.

Τέλος, θα επιχειρηθεί η διασύνδεση των συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών μελών με τα αρχαία μνημεία του Ορχομενού με σκοπό την εξαγωγή βασικών συμπερασμάτων ή υποθέσεων εργασίας για την μνημειακή τοπογραφία της αρχαίας πόλης.

ΝΑΤΑΛΙΑ ΜΠΟΥΡΑ ΚΑΙ ΑΛΙΚΗ ΤΣΙΡΓΙΑΛΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ:

Η ΓΝΩΣΤΗ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑ ΚΑΙ Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΤΙΑ ΕΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΛΟΓΟΥ

Αφορμή για την εισήγηση αυτή στάθηκε η απόφαση της οικογένειας του καθηγητή Χαράλαμπου Μπούρα να δωρίσει το αρχείο του στο Μουσείο Μπενάκη, του οποίου υπήρξε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου για 27 χρόνια. Η πρωτοβουλία αυτή ήρθε να επιβεβαιώσει την θέληση του ίδιου, ο οποίος είχε ήδη παραχωρήσει μέρος του αρχείου του στο Μουσείο.

Η πολύχρονη και σημαντική συμβολή του στο Ίδρυμα ήταν εμφανής και γνωστή ειδικά στους ανθρώπους που εργάζονταν στενά μαζί του. Υπήρξε ένας εκ των ιδρυτών των Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής αλλά ταυτόχρονα θερμός υποστηρικτής των Φωτογραφικών Αρχείων από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ίδρυσης του Τμήματος, ως λάτρης της φωτογραφικής τέχνης. Το Μουσείο Μπενάκη είχε ήδη τιμήσει τον Χαράλαμπο Μπούρα με μια ημερίδα αφιερωμένη σε εκείνον το 2007, χαρακτηρίζοντας τον ως έναν από τους «διαπρεπέστερους Έλληνες επιστήμονες που προάγουν τα γράμματα, τις τέχνες και τις ανθρωπιστικές σπουδές».

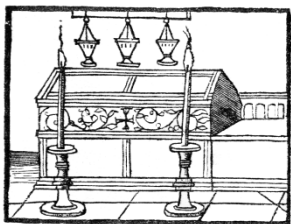
Με τη εισήγηση αυτή, θα αποπειραθούμε σε μια πρώτη παρουσίαση των θεματικών ενοτήτων του προσωπικού του αρχείου, όπως αυτές διαφαίνονται από το παραδειγματικά ταξινομημένο υλικό. Θεματικές ενότητες που συνθέτουν μια ιδιαίτερη διαδρομή από τα φοιτητικά του χρόνια έως τις πιο πρόσφατες μελέτες του. Η σημασία στην τεκμηρίωση, η έμφαση στη σχολαστική και λεπτομερή καταγραφή, με υπομονή και επιμονή, υπήρξαν

άξονες του έργου του και γίνονται αντιληπτές σε όλο το εύρος του. Ήδη από τα πρώτα στοιχεία σκιαγραφείται μια πολυδιάστατη προσωπικότητα και ένας πολυπράγμων επιστήμονας. Την παρουσίαση θα συνοδέψει η προβολή ανέκδοτου υλικού, σχεδίων και φωτογραφιών, με απώτερο σκοπό την γνωριμία με τον ταλαντούχο αρχιτέκτονα και δεινό φωτογράφο πίσω από τον γνωστό σε όλους καθηγητή ιστορικό της αρχιτεκτονικής και βυζαντινολόγο.

ΜΑΡΙΝΑ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ-ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΑΡΝΑΚΑ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΣΙΝΑ**

Για εξακόσια χρόνια, από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα ως περίπου το έτος 1800, το ιερό λείψανο της Αλεξανδρινής μάρτυρος Αγίας Αικατερίνης είχε φυλαχθεί με επιμέλεια σε μαρμάρινη λάρνακα (30 X 74 εκ., ύψος 28,5 εκ.), η οποία είχε τοποθετηθεί στο Καθολικό της Μονής Σινά. Εσωτερικά η ορθογώνια παραλληλεπίπεδη λάρνακα σώζει ημισφαιρική βάθυνση στον πυθμένα και σφραγίζεται με δικλινές μαρμάρινο κάλυμμα. Εξωτερικά φέρει έξοργο ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο με φύλλα άκανθας που στις μεν μακρές πλευρές περιγράφουν ρόδακες από ανοικτά άνθη λωτού ενώ στις στενές φυλλοφόρους σταυρούς. Στο κέντρο της μίας στενής πλευράς δεσπόζει μεγάλος διπλός φυλλοφόρος σταυρός του τύπου «της Αναστάσεως» σε χαμηλό ανάγλυφο. Το κάλυμμα κοσμείται από χαμηλό ανάγλυφο με απλοποιημένο ελισσόμενο φυτικό κόσμημα που καταλήγει σε ημιανθέμα. Η λάρνακα μπορεί να χρονολογηθεί από τον διάκοσμο της στο τέλος του 12^{ου} αιώνα και εμφανώς συνδέεται με τα εκτεταμένα έργα λιθοξοϊκής που είχαν πραγματοποιηθεί στο Λατινικό Βασίλειο της Ιερουσαλήμ (1099-1187). Η λάρνακα των λειψάνων της αγίας Αικατερίνης αναφέρεται μέσα στο Καθολικό της Μονής Σινά ήδη σε χειρόγραφο τυπικό του 1214 ενώ απεικονίστηκε από προσκυνητές από το έτος 1529. Σε μεταγενέστερη εποχή ενδεχομένως στα τέλη του 15^{ου} αιώνα ή και νωρίτερα, για λόγους ασφαλείας του λειψάνου της Αγίας, τοποθετήθηκαν στη λάρνακα κλειδαριές από σιδερένιους κρίκους και λάμες αφού διανοίχθηκαν τρεις διαμπερείς οπές στη λειψανοθήκη και στο υπερκείμενο κάλυμμα.

Περί το έτος 1800 ο λιθοξόος Προκόπιος από την Καισάρεια που είχε ήδη διεκπεραιώσει, στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, μεγάλο αριθμό αξιόλογων έργων μαρμαρογλυπτικής στη Μονή Σινά, κατασκεύασε μία νέα μεγαλύτερη μαρμάρινη “θήκη” (λάρνακα) με υπερκείμενο μνημειακό κιβώριο η οποία αντικατέστησε οριστικά τη μεσαιωνική λάρνακα. Το νέο μνημειακό έργο, η κατασκευή του οποίου διήρκεσε εννέα έτη, τοποθετήθηκε πάνω από το νότιο τμήμα του αρχικού φράγματος του πρεσβυτερίου της ιουστινιάνειας βασιλικής όπου βρίσκεται ως σήμερα. Ο Προκόπιος κατασκεύασε ακόμη ένα νέο αυτοτελές επίτοιχο μαρμάρινο προσκυνητάριο με εικόνα της αγίας, που στερεώθηκε πάνω στον ανατολικό πεσσό του ιερού βήματος, σχεδόν σε επαφή με το νέο κιβώριο, καλύπτοντας τμήμα της αρχικής ορθομαρμάρωσης της βασιλικής. Το έργο θαυμάστηκε από τους συγχρόνους του (Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντίας, 1804-1859) που απεκάλεσε τον γλύπτη «απόγονο του Φεδίου και Πραξιτέλους» και το έργο «τεκμήριον της εαυτού ευλαβείας».

ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΜΥΡΙΑΝΘΕΥΣ

ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΟ ΛΕΥΚΟΝΟΙΚΟ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Ο παντελώς άγνωστος στη βιβλιογραφία, ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ βρίσκεται στο Λευκόνοικο, κεφαλοχώρι της τουρκοκρατούμενης σήμερα επαρχίας Αμμοχώστου. Η σημερινή μορφή του ναού, εκείνη της δίκλιτης τρουλαίας βασιλικής, είναι αποτέλεσμα διαδοχικών οικοδομικών φάσεων και όχι ενιαίου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Για τις προγενέστερες φάσεις και τον αρχικό τύπο του ναού σταδιακά αποκαλύπτονται στοιχεία μέσω των εργασιών αποκατάστασης που άρχισαν τον Δεκέμβριο του 2016 και βρίσκονται σε εξέλιξη. Βέβαιο είναι ότι τα θεμέλια τοίχου στη βόρεια πλευρά του σημερινού νότιου κλίτους, σημαντικά τμήματα του νότιου τοίχου του ναού – όπου αποκαλύφθηκαν τόξα και τοιχογραφίες – καθώς και ο τρούλος του κεντρικού κλίτους, μπορούν να αναχθούν στον 11ο - 12ο αιώνα, εποχή κατά την οποία το νησί βρισκόταν υπό βυζαντινή κυριαρχία. Δεν μπορεί για την ώρα να γίνει υπόθεση για τον αρχικό τύπο του ναού.

Ο νάρθηκας, του οποίου σημαντικό τμήμα που καλύπτεται από ενάμιση σταυροθόλιο με ορθογωνικής διατομής νευρώσεις σώζεται ακόμη, προστέθηκε στη δυτική πλευρά του ναού κατά τη φραγκοκρατία.

Κατά την ίδια περίοδο φαίνεται ότι έγινε επέκταση ή ανακατασκευή και προς βορράν όπου βρέθηκαν κατά χώραν τμήματα του μεσαιωνικού βόρειου θυρώματος. Αργότερα, ενδεχομένως στα τέλη του 19ου αιώνα πραγματοποιήθηκαν σημαντικές προσθήκες κλιτών στα βόρεια και δυτικά που καλύφθηκαν με οξυκόρυφα σταυροθόλια και ο ναός μετασχη-

ματίστηκε σε δίκλιτο. Προκειμένου να επιτευχθεί ενοποίηση των δύο κλιτών καθαιρέθηκε ο αρχικός βόρειος τοίχος και διαμορφώθηκε τοξοστοιχία με τρεις κίονες. Την ίδια περίοδο κατασκευάστηκε γυναικωνίτης που καταλαμβάνει όλο το δυτικό τμήμα του ναού και επεκτείνεται σε τμήμα και του βόρειου κλίτους. Περί τα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ού αιώνα έγιναν στο ναό εκτεταμένες επεμβάσεις στις οποίες περιλαμβάνεται η ανέγερση ψηλού κωδωνοστασίου στη νοτιοανατολική γωνία του και προστώου στη νότια πλευρά που συνοδεύτηκε με νέα θυρώματα στις εξωτερικές όψεις.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

**ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΒΕΛΙΚΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΜΕ ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΒΙΑ ΚΑΣΤΡΑ:
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ**

Το πρωτοβυζαντινό κάστρο της Βελίκας συνδεόταν με τη διαδρομή των πλοίων από τη νότια Ελλάδα προς την Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, τη Μαύρη Θάλασσα και τα κάστρα του Δούναβη, διαδρομή στην οποία σημαντικός σταθμός υπήρξαν τα λιμάνια του Παγασητικού. Η οχύρωση της Βελίκας ταυτίζεται με την *Κενταυρόπολη* (Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, 3,13) και αποτελεί μέρος της φροντίδας του Ιουστινιανού για τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων και την ασφαλή μεταφορά των ανωνικών προϊόντων από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας στην πρωτεύουσα, καθώς και στα στρατεύματα του βόρειου συνόρου στο Δούναβη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η μελέτη δύο μεγάλων ομάδων κεραμικής από την ανασκαφή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, των αμφορέων και μιας ομάδας πήλινων ενεπίγραφων ανάγλυφων πωμάτων, δίνουν στοιχεία για τις σχέσεις της Βελίκας με τα κάστρα του βόρειου συνόρου, μέσω των θαλάσσιων δρόμων της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας.

Σημαντική μαρτυρία αποτελούν οι αμφορείς που βρέθηκαν στην ανασκαφή, οι οποίοι ανήκουν σε γνωστούς «διεθνείς» τύπους, που χρησιμοποιούνται κυρίως για τη μεταφορά ανωνικών προϊόντων και είναι συχνό εύρημα στα στρώματα του 6ου αιώνα στα κάστρα του Δούναβη. Πρόκειται για αμφορείς από την Αργολίδα (LRA 2B), την Κύπρο και την Κιλικία (LRA 1B), την Συροπαλαιστίνη (LRA 4B), την κοιλάδα του Μαιάνδρου (LRA 3A) και τη Βόρειο Αφρική («σπαθεία» του 6ου αιώνα).

Την άμεση όμως σχέση με τα κάστρα του Δούναβη στον 6ο αιώνα επιβεβαιώνει η εύρεση ενός μεγάλου αριθμού ενεπίγραφων πήλινων πωμάτων (περίπου 80 μέχρι σήμερα), που αποτελούν τοπική παραγωγή, όπως μαρτυρεί η εύρεση δύο πήλινων μητρών, και έχουν κοντινά παράλληλα πώματα και μήτρες πωμάτων από την περιοχή του κάτω Δούναβη. Τα πώματα της Βελίκας (διαμέτρου 15 έως 20 εκ.) φέρουν παραστάσεις σταυρών με δισχιδή άκρα κεραιών, παραστάσεις πτηνών και ανθρώπινων μορφών αποδοσμένων γραμμικά, καθώς και άλλα σχέδια και επιγραφές που συνδέονται πιθανόν με επικλήσεις.

Τα πώματα από την περιοχή του Δούναβη φέρουν παρόμοιες παραστάσεις και επιγραφές με επικλήσεις ή αναφορά στον κάτοχο και το περιεχόμενο, ενώ μήτρες πωμάτων βρέθηκαν στην Ιστρία και το κάστρο της Καλλάτιδος. Μία ομάδα πωμάτων από τη Δινογέτια, την Καπιδάβα, την Καλλάτιδα, την Ιστρία, την Τόμι, την Αξιόπολη χρονολογήθηκαν από τον Ion Barnea, με βάση τα επιγραφικά τους στοιχεία, από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα, ενώ αδημοσίευτα πώματα από διάφορες θέσεις του βόρειου συνόρου φυλάσσονται σήμερα στο Ινστιτούτο Vasile Parvan στο Βουκουρέστι.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΑΙΝΕΙΑΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΞΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ο σχεδιασμός και η κατασκευή των οικοδομημάτων κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο έχει αποτελέσει στο παρελθόν αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας. Ωστόσο, η εφαρμογή των σκαριφημάτων και η κατασκευαστική χάραξη των βασικών δομικών στοιχείων αποτελεί ένα σχετικά άγνωστο στην επιστήμη πεδίο, το οποίο χρήζει περαιτέρω έρευνας. Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως βασικό στόχο την αναλυτική διερεύνηση των μεθόδων χάραξης των κατασκευών με τη χρήση ποικίλων παραδειγμάτων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου από τη ΒΔ Ελλάδα.

Η μεθοδολογία προσέγγισης αφορά αρχικά στην παρουσίαση του ευρύτερου επιστημονικού πλαισίου και στην ανάλυση του σχεδιασμού και της χάραξης των κατασκευών. Αναλύονται τα μετρικά συστήματα του βυζαντινού ποδός και του αρχιτεκτονικού πήχη και επιχειρείται η εξήγηση της προέλευσης και της μεταξύ τους σύνδεσης. Δίνονται στοιχεία για τα οικοδομικά συνεργεία και παρουσιάζονται τα βασικά εργαλεία χάραξης και ελέγχου της κατασκευής που χρησιμοποιούνται από τα συνεργεία αυτά. Ταυτόχρονα, αναλύονται οι βασικές μέθοδοι χάραξης των κατασκευών που βασίζονται, τόσο στα μεσαιωνικά συστήματα τριγωνισμού και τετραγωνισμού, όσο και στη χρήση κύκλων και ορθογωνίων τριγώνων. Η ανάλυση του εμβάτη και των αναλογιών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών παραδειγμάτων που παρουσιάζονται, αποδεικνύει ότι χρησιμοποιούνται συγκεκριμένα αριθμητικά μετρικά πρότυπα

και ορθογώνια τρίγωνα, τα οποία εφαρμόζονται επαναλαμβανόμενα σε πλήθος κατασκευών.

Μέσα από την ανάλυση των παραδειγμάτων προκύπτουν οι βασικές αρχές σχεδιασμού της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής και διαγράφονται οι γεωμετρικές μέθοδοι χάραξης που χρησιμοποιούνται από τα οικοδομικά συνεργεία. Κατά αυτόν τον τρόπο αποκρυσταλλώνεται η σημασία των αρχιτεκτονικών προτύπων και ο ρόλος της ιδιαίτερης γνώσης της γεωμετρίας, στην κατασκευή και την τελική μορφή των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

**ΤΟ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΤΕΜΠΛΟ:
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ**

Το μαρμάρινο τέμπλο που διαχωρίζει το ιερό βήμα από τον κυρίως ναό αποτελεί απαραίτητο λειτουργικό στοιχείο στη μεσοβυζαντινή ναοδομία. Η σύγχρονη έρευνα το αντιμετωπίζει κατεξοχήν ως έργο διακοσμητικής γλυπτικής, ωστόσο μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ζητήματα του σχεδιασμού και της κατασκευής του, όσο μπορούμε να τα προσεγγίσουμε μέσα από τα τεκμήρια και τις ενδείξεις που παρέχουν τα σωζόμενα δείγματα, καθώς απουσιάζουν σχετικές αναφορές σε άλλες πηγές.

Η κατασκευή ενός μεσοβυζαντινού τέμπλου εντάσσεται κατά κανόνα στο πρόγραμμα της ανέγερσης ενός ναού, για πρακτικούς αλλά και για λειτουργικούς λόγους. Σε μεγάλα μνημεία, ο σχεδιασμός της μορφής του υπακούει στη συνολική σύλληψη της οργάνωσης του εσωτερικού χώρου και ειδικά του μαρμάρινου διακόσμου του, τόσο ως προς το υλικό, όσο και ως προς τα διακοσμητικά θέματα (καθολικό μονής Δαφνίου). Η διάταξη του προσαρμόζεται στις διαστάσεις του εκάστοτε κτηρίου και τη διαρρύθμιση του ιερού του βήματος. Στην πιο αναπτυγμένη εκδοχή του, περιλαμβάνει τα προσκυνητάρια με ανάγλυφα πλαίσια στα μέτωπα των πεσσών εκατέρωθεν του βήματος (Παναγία μονής Οσίου Λουκά, μονή Δαφνίου κ.α.).

Το τέμπλο εδράζεται σε στυλοβάτη, τη σταθερότητα του οποίου εξασφαλίζει λιθόκτιστη θεμελίωση. Επάνω του βαίνουν οι πεσίσκοι, που ψηλότερα μεταβάλλονται σε κιονίσκους, και τα θωράκια. Για τη στερέ-

ωση των πεσσίσκων –σπανιότερα και των θωρακίων– λαξεύονται στην επιφάνεια του στυλοβάτη αβαθείς εγκοπές ίσων διαστάσεων με την επιφάνεια έδρασής τους και σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται και τόρμοι. Οι κιονίσκοι απολήγουν σε συμφυή κιονόκρανα ή φέρουν αυτοτελή, τα οποία σταθεροποιούνται επίσης με τόρμους, που τα συνδέουν με τους πρώτους.

Τα θωράκια που φράσσουν τα μεταξύ των πεσσίσκων κενά –εκεί όπου δεν προβλέπονται θύρες– αποτελούνται από μεγάλες τετράγωνες ή ορθογώνιες πλάκες, των οποίων το πάχος μπορεί να αυξάνεται προοδευτικά προς τα κάτω, ώστε να αποκτήσουν μεγαλύτερη επιφάνεια έδρασης. Συνήθως είναι μονόλιθα, με εξαιρέσεις στις οποίες λόγω έλλειψης υλικού συντίθενται από δύο ή περισσότερα τεμάχια (Σύναξη Μαρώνειας, ναός Μονεμβασιάς). Οι κατακόρυφες πλευρές τους συχνά πακτώνονται σε εκείνες των πεσσίσκων, που φέρουν αντίστοιχες αύλακες, ή αγκυρώνονται σε αυτούς με μεταλλικούς συνδέσμους.

Επιστέγασμα της όλης κατασκευής αποτελεί το επιστύλιο, με λοξό-τμητη την κύρια όψη του. Στο κάτω μέρος του μπορεί να διαμορφώνονται αβαθείς εγκοπές υποδοχής των υποκείμενων κιονοκράνων. Τα άκρα πολλών επιστυλίων πακτώνονται στους πεσσούς ή τους τοίχους που πλαισιώνουν το τέμπλο και γι' αυτό τον λόγο αφήνονται ακόσμητα. Όταν το μήκος του τέμπλου είναι μεγάλο, απαιτούνται περισσότερα του ενός τμήματα μαρμάρου για να συμπληρωθεί το επιστύλιο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση παρουσιάζει ο τρόπος συναρμογής των επιμέρους τμημάτων, με κατακόρυφους ή ζητοειδείς αρμούς τους οποίους οι τεχνίτες προσπαθούν να καταστήσουν κρυφούς, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο επιτυχημένα (ναός Serçikler, καθολικό μονής Οσίου Λουκά).

Δεν είναι τυχαίο ότι ελάχιστα μεσοβυζαντινά τέμπλα έχουν διατηρηθεί ακέραια στην αρχική τους θέση: πρόκειται για ιδιαίτερα ευπαθείς κατασκευές, που παρουσιάζουν περιορισμένη ανθεκτικότητα σε σεισμικές δονήσεις και άλλου είδους μηχανικές καταπονήσεις. Το μειονέκτημα αυτό επιτείνει η πολύ περιορισμένη χρήση ή η πλήρης σε ορισμένα απουσία μεταλλικών συνδέσμων, καθώς και ο ατελής τρόπος στήριξης του βαρύτερου στοιχείου τους, του επιστυλίου.

ΝΑΥΣΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ

ΤΡΙΠΤΥΧΟ ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΡΟΔΟΝ ΤΟ ΑΜΑΡΑΝΤΟΝ ΚΑΙ ΑΓΙΩΝ

Το τρίπτυχο που εξετάζουμε ήρθε στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή ως κειμήλιο προσφυγικής οικογένειας, που καταγόταν από την Καππαδοκία και είχε ζήσει στο Adapazarı, κοντά στην Κωνσταντινούπολη. Σήμερα το έργο αυτό ανήκει σε ιδιώτη, απόγονο αυτής της οικογένειας. Έχει διαστάσεις, κλειστό: $0,333 \times 0,24 \times 0,037$ μ., και ανοικτό: $0,333 \times 0,445 \times 0,037$ μ.

Η μορφή και οι διαστάσεις του έργου μαρτυρούν ότι πρόκειται για εικόνα ιδιωτικής ευλάβειας. Τούτο εμφανίζεται και από την αφιερωτική επιγραφή στην εξωτερική επιφάνεια των πλάγιων φύλλων του τριπτύχου με μαύρα πεζά γράμματα: Κοβαλόγλου (όνομα προφανώς της οικογένειας στην οποία κάποτε ανήκε το τρίπτυχο) και από κάτω: δέησις των δούλων του θεού γεωργίου, κωνσταντίνου και ιωάννου αφξστ (1766). Είναι πιθανόν η επιγραφή να προστέθηκε σε μεταγενέστερη εποχή από τη δημιουργία του έργου, αλλά πάντως στον ίδιο αιώνα.

Στο κεντρικό φύλλο απεικονίζεται, πάνω σε βαθυπράσινο κάμπο, η Παναγία σε προτομή στον τύπο του Ρόδου του Αμάραντου, που αποδίδει το τροπάριο “Ρόδον το Αμάραντον, Χαιρε η μόνη βλαστήσασα” από τον Κανόνα του Υμνογράφου Ιωσήφ, που ψάλλεται στην Ακολουθία του Ακαθίστου Ύμνου. Το κόκκινο ιμάτιό της με χρυσή παρυφή πορπώνεται με τον συνήθη δυτικό τρόπο εμπρός στο στήθος, επίσης φέρει στέμμα, κρατεί με το δεξιό χέρι σκήπτρο που απολήγει σε κόκκινο άνθος, και με το αριστερό χέρι κρατεί τον Χριστό. Ο τελευταίος, αρκετά φθαρμένος, ντυμένος με βασιλική

στολή, πατεί όρθιος πάνω σε τετράγωνο έπιπλο και κρατεί σκήπτρο με το αριστερο χέρι και ένσταυρη σφαίρα με το δεξί.

Στο κάτω μέρος της παράστασης διαμορφώνονται τέσσαρα ημικύκλια εκ των οποίων το τρίτο από αριστερά με δύο ομόκεντρους κύκλους, μπλε και σιέλ, συμβολίζει πιθανώς τη σελήνη και το τέταρτο, κόκκινο, συμβολίζει πιθανώς τον ήλιο. Στον κάμπο, εκατέρωθεν της Παναγίας υπάρχουν δοχεία με ρόδα και πιο πάνω, δεξιά, μιά μικρή κιβωτός, σύμβολο-προεικόνιση της Θεοτόκου. Κόκκινα ρόδα ανάμεσα σε φυλλώματα, ζωγραφισμένα σχεδόν αφαιρετικά, κοσμούν τον κάμπο του ανώτερου τμήματος του κεντρικού φύλλου του τριπτύχου.

Το αριστερό φύλλο χωρίζεται σε τρεις ζώνες. Στην κορυφή εικονίζεται ο “άρχων Μιχαήλ” κρατώντας με το δεξί χέρι κόκκινη ρομφαία και με το αριστερό σφαίρα με το συμπλήμα ΧC. Στη δεύτερη ζώνη εικονίζονται σε ημίτομα οι άγιοι Χαραλάμπης και Νικόλαος. Στην τρίτη ζώνη ο άγιος Γεώργιος, έφιππος, σκοτώνει τον δράκοντα.

Στο δεξιό φύλλο, στην ανώτερη ζώνη εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, κρατώντας την κεφαλή του επί πίνακι, στη μεσαία ζώνη οι άγιοι Αθανάσιος και Βασίλειος και στην τρίτη ζώνη, αντωπός προς τον άγιο Γεώργιο, εικονίζεται, ως συνήθως, επίσης έφιππος, ο άγιος Δημήτριος, που σκοτώνει τον Καλογιάννη.

Η τεχνοτροπία του τριπτύχου είναι δυτική με μορφές που πλάθονται με αρκετή ελευθερία, ιδιαιτέρως αυτές των αγίων Γεωργίου και Δημητρίου καθώς και τα άλογά τους, που ακολουθούν κάποιο καλό δυτικό πρότυπο.

Ο 18ος αιώνας είναι μια ενδιαφέρουσα περίοδος της Μεταβυζαντινής τέχνης, κατά την οποία δρα μεγάλος αριθμός καλλιτεχνών, παράγονται πολλά θρησκευτικά έργα, τοιχογραφίες και εικόνες, και συνυπάρχουν τόσο η κρητική τέχνη όσο και η δυτική και η λαϊκή τέχνη.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

**Η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΜΕ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ**

Έχουν περάσει ήδη περισσότερα από 20 χρόνια από τη δημοσίευση (1995) μελέτης μου για τη μορφολογία των οικοδομών κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο με βάση πληροφορίες από νομικά, κατά κύριο λόγο δικαιοπρακτικά, έγγραφα. Αντικείμενο της έρευνάς μου αποτέλεσαν κατοικίες και καταστήματα της Κωνσταντινούπολεως και τα συμπεράσματά μου βασίστηκαν αφενός μεν στις περιγραφές των οικοδομών που περιέχουν τα έγγραφα, αφετέρου δε στις έννομες σχέσεις που αυτά μνημονεύουν ή έστω υπαινίσσονται. Σύμφωνα λοιπόν με τις πηγές αυτές, στο Βυζάντιο συνήθιζόταν η κατασκευή οικοδομών με δύο ή περισσότερους ορόφους. Δεν έλειπαν βέβαια και τα ισόγεια κτίσματα, τα οποία συνήθως αποτελούσαν ευτελέστερες κατασκευές σε σχέση με τις υψηλότερες. Η ύπαρξη περισσότερων ορόφων είναι αλληλένδετη με τη δυνατότητα οριζόντιας ιδιοκτησίας, δηλαδή ιδιοκτησίας κατ'ορόφους, η οποία δεν αποτελεί εφεύρημα της σύγχρονης εποχής. Ακόμη πιο περίπλοκες, και ενδιαφέρουσες για τον νομικό, σχέσεις παρατηρούνται στην περίπλοκη διάταξη των κτηρίων που συγκροτούσαν αυλές, ιδιαίτερα όταν αυτά ανήκαν σε περισσότερους κυρίους, με μορφή τόσο οριζόντιας όσο και κάθετης συνιδιοκτησίας. Οι αλληπάλληλες μεταβιβάσεις των ακινήτων, οι προσθήκες ορόφων και κτισμάτων, οι διαιρέσεις των αυλών και γενικά οι κάθε είδους επεμβάσεις στον οικιστικό ιστό, που —δεδομένου ότι επηρέαζαν τις έννομες σχέσεις— περιγράφονται λεπτομερώς στα έγγραφα, παρέχουν μια αρκετά σαφή εικόνα για την οικοδομική δραστηριότητα κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες.

Πέρα όμως από τα έγγραφα της ύστερης περιόδου, υπάρχουν και άλλες βυζαντινές νομικές πηγές πολύτιμες για τη μελέτη της οικοδομικής δραστηριότητας και των κανόνων που τη διείπαν. Οικοδομικούς κανονισμούς εμπεριέχουν το ιουστινιάνειο δίκαιο και οι Νεαρές του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφοῦ, ενώ τον 6ο αιώνα συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα Ιουλιανό τον Ασκαλωνίτη μια συλλογή οικοδομικών και πολεοδομικών διατάξεων, η οποία δεν επικυρώθηκε μεν νομοθετικά, χρησιμοποιήθηκε όμως ευρύτατα ακόμη και από τις αρμόδιες υπηρεσίες και τελικά ενσωματώθηκε στην Εξάβιβλο του Αρμενοπούλου (έτ. 1345). Ιδιαίτερη αξία έχει και ο 22ος τίτλος του Ἐπαρχικού Βιβλίου του Λέοντος ΣΤ΄ (έτ. 912/913), ο οποίος αναφέρεται στους «εργολάβους» (δηλαδή τους τεχνίτες) και μέσα από την περιγραφή των παραβατικών συμπεριφορών τους μας πληροφορεί και για τη μορφή και την ποιότητα των βυζαντινών οικοδομών.

Με την ευκαιρία λοιπόν του 37ου Συμποσίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας θα συμπληρώσω και ενδεχομένως θα ελέγξω τα παλαιά μου συμπεράσματα με βάση τις πληροφορίες που περιέχουν νομικές πηγές, που δεν αποτέλεσαν στο παρελθόν αντικείμενο σε βάθος έρευνάς μου.

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ**Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ**

Κτισμένη στη μικρή βραχώδη χερσόνησο που εισχωρεί στη λίμνη Παμβώτιδα η βυζαντινή πόλη των Ιωαννίνων ήταν οχυρωμένη με ισχυρό τείχος, ένα μεγάλο μέρος του οποίου ήρθε στο φως μετά τις αναστηλωτικές εργασίες της τελευταίας δεκαετίας. Μέρος της οχύρωσης αυτής εδράζεται σε κατάλοιπα τείχους που χρονολογούνται στους ύστερους κλασσικούς-ελληνιστικούς χρόνους, και τα οποία προστάτευαν μια σημαντική αρχαία πόλη το όνομα της οποίας δεν είναι μέχρι σήμερα γνωστό. Το ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα αυτό μεταθέτει την ιστορία των Ιωαννίνων στην αρχαιότητα, ανατρέποντας παλαιότερες απόψεις που τοποθετούσαν την ίδρυση της πόλης την εποχή του Ιουστινιανού.

Για την βυζαντινή οχύρωση της πόλης οι παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες απαντούν στην *Αλεξιάδα*, βιβλίο της Άννας Κομνηνής στο οποίο περιγράφονται στα πολεμικά γεγονότα, που έλαβαν χώρα στην πόλη των Ιωαννίνων, την άνοιξη του 1082, όταν ο Νορμανδός Βοημούνδος, κατά την ολιγόμηνη παραμονή του στην πόλη επισκέυασε τα τείχη, και ανήγειρε μια δεύτερη ακρόπολη. Από τη μεσοβυζαντινή οχύρωση των Ιωαννίνων και όπως αυτή εξελίχθηκε μετά τις προσπάθειες των ηγεμόνων του Δεσποτάτου της Ηπείρου, αλλά και τις προσθήκες ή βελτιώσεις του 14ου αιώνα, διατηρείται σήμερα ένα μεγάλο μέρος, λιγότερο ή περισσότερο αναγνωρίσιμο, στο σημερινό κάστρο.

Η διάρθρωση του κάστρου των Ιωαννίνων παρουσιάζει πολλές ιδιομορφίες και διαφορές, συγκρινόμενη με άλλα κάστρα σημαντικών βυζαντινών πόλεων της Ηπείρου, όπως η Άρτα και οι Ρωγοί. Στην ανακοίνωσή μας αυτή θα παρουσιαστούν πολλά από τα νέα στοιχεία που έχουν προκύψει από τις πρόσφατες έρευνές μας και παράλληλα θα επισημανθούν τα κυριότερα χα-

ρακτηριστικά και οι ιδιαιτερότητές τους.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ Α. ΠΑΣΑΛΗ**ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΣΤΗ ΒΑΡΕΤΑΔΑ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ**

Στή Βαρετάδα Αιτωλοακαρνανίας, μικρό χωριό βορειοδυτικώς του Μεσολογγίου, σέ δασωμένη πλαγιά του Μακρυνόρους (Θυάμου) βρίσκεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, άλλοτε καθολικό μικρής μονής.

Είναι μονόκλιτος σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός με νάρθηκα στά δυτικά, ισοπλατή με τον κυρίως ναό. Στο μεγαλύτερο μέρος της βόρειας πλευράς υπάρχει ήμιανοικτή στοά, μεταγενέστερη προσθήκη στον αρχικό πυρήνα.

Ο ναός έχει εξωτερικές διαστάσεις 15.80 × 6.40 μ. Στο ορθογώνιο της κατόψεως προσκολλάται ή κόγχη του Ίερού, ήμικυκλική έσωτερικώς και πεντάπλευρη έξωτερικώς.

Δύο ζεύγη πεσσών, προσκολλημένων στους μακρούς τοίχους, προεξέχουν κατά 55 εκ. στο έσωτερικό και όργανώνουν τον χώρο. Ανάμεσα στους πεσσούς σέ κάθε τοίχο διαμορφώνονται ή βόρεια και ή νότια κεραίες του σταυρού, έκφυλισμένες σέ τόξα. Μέ τους πεσσούς δημιουργούνται στίς γωνίες τέσσερα άβαθή άψιδώματα (βάθους 55 εκ.) πού επέχουν θέση γωνιαίων διαμερισμάτων. Ο τρούλλος στηρίζεται μέσω σφαιρικών τριγώνων στην βόρεια και νότια κεραίες (άπλά τόξα) και στίς ανατολική και δυτική κεραίες μέ την παρεμβολή σφενδονίων. Έχει τύμπανο έσωτερικώς κυλινδρικό και έξωτερικώς όκταεδρικό και σχετικώς χαμηλό ύψος.

Ο νάρθηκας καλύπτεται μέ διαμήκη ήμικύλινδρο, οί γενέσεις του όποίου στηρίζονται σέ ήμικυκλικά τόξα πού ανοίγονται στους πλευρικούς τοίχους.

Ίσοϋψείς δίρριχτες στέγες πού άπολήγουν σέ τριγωνικά άετώματα στίς αντίστοιχες όψεις καλύπτουν τίς κεραίες του σταυρού. Τά γωνιαία διαμερί-

σματα καλύπτονται με τήν στέγη τής ανατολικής και τής δυτικής κεραίας. Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ νάρθηκα γίνεται με δίριχτη στέγη πού ἀποτελεῖ προέκταση τής στέγης τής δυτικής κεραίας. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καλύπτεται με ἀνεξάρτητη στέγη χαμηλότερα.

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος ἀπό τοιχογραφίες πού φιλοτεχνήθηκαν τό ἔτος 1800, ἐπί ἀρχιερατείας Ἰγνατίου, τοῦ τότε Ναυπάκτου καί Ἄρτης (1794-1805) καί κατόπιν Οὐγγροβλαχίας, γνωστοῦ γιά τή δράση του στόν ἀγῶνα τοῦ ἔθνους, με τήν συνδρομή τοῦ Ἱερομονάχου Ἀγαπίου. Ἐντοιχισμένη λίθινη πλάκα στό βόρειο ἀέτωμα τής στέγης μᾶς δίνει σέ λιθανάγλυφο τή χρονολογία 1783 ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ.

Το τέμπλο, ἡ σύνθετη θολοδομία καί ὁ τοιχογραφικός διάκοσμος διαπλάθουν μορφολογικά τόν ἐσωτερικό χῶρο. Ἡ ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ μνημείου εἶναι σχετικῶς ἀπλή με λιγοστά στοιχεῖα μορφολογικῆς διάρθρωσης τά πέντε τυφλά ἀψιδώματα στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, τίς στέγες με τά τριγωνικά ἀετώματα καί τήν μεταγενέστερη στοά στή βόρεια πλευρά πού συμβάλλει στήν ἐλάφρυνση τοῦ συμπαγοῦς ὄγκου τοῦ συνόλου.

Ὅσον ἀφορᾶ τήν τυπολογία τοῦ ναοῦ, ἐπελέγη ὁ τύπος τοῦ μονόκλιτου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, ὁ ὁποῖος ἐνδείκνυται γιά μικροῦ μεγέθους κτίσματα, ἐφ' ὅσον δίνει τήν δυνατότητα μειώσεως τής διαμέτρου τοῦ τρούλλου ἀφήνοντας ἐλεύθερο τόν ἐσωτερικό χῶρο με τήν ἀπουσία κιόνων. Ταυτοχρόνως, με τήν ὑπαρξη σύνθετης θολοδομίας, προσφέρει πολλές ἐπιφάνειες γιά τήν πληρέστερη ἀνάπτυξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Θα πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ τύπος σπανίζει στήν εὐρύτερη περιοχή. Ἐκτός ἀπό τήν Παναγία Βαρετάδας (1783), τό μόνο ὅμοιο τυπολογικά μνημεῖο στήν Αἰτωλοακαρνανία, ἐντοπισμένο ἕως σήμερα τουλάχιστον, εἶναι ὁ ναός τής Ἁγίας Παρασκευῆς στήν Ἀστροβίτσα (1698).

ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΟΥ**ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΥΡΓΟ ΚΙΤΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΑ ΟΙΚΟΣΗΜΑ ΤΟΥ**

Ο πύργος Κιτίου είχε χρονολογηθεί μέχρι πρότινος κατά τον 15ο αιώνα, τα δε οικόσημα που φέρει στο υπέρθυρό του δεν έγινε κατορθωτό να ταυτιστούν. Η ανέκδοτη έκθεση του βενετού συμβούλου Bernardin Bellegno μας πρόσφερε νέα ιστορικά στοιχεία γι' αυτό τον πύργο ακτοφρουράς, ο οποίος τελικά οικοδομήθηκε κατά τα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας στη μεγαλόνησο και συγκεκριμένα κατά το έτος 1563. Ο Βενετός αξιωματούχος σημειώνει στην έκθεσή του τις δαπάνες για την οικοδόμηση του πύργου Κιτίου και αναφέρει επίσης ότι το έργο αυτό για την άμυνα της περιοχής, είχε πραγματοποιηθεί κατ' εντολή του βενετού γενικού προνοητή Κύπρου.

Επιπρόσθετα στοιχεία για τον πύργο-παρατηρητήριο απαντούν και σε ανέκδοτη επιστολή, ημερομηνίας 7 Μαΐου 1563, του βενετού γενικού προνοητή και σύνδικου Κύπρου, Bernardo Sagredo, την οποία απέστειλε στις βενετικές αρχές. Ο Sagredo αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι είχε μεταβεί έφιππος και επιθεώρησε τις εργασίες οικοδόμησης του πύργου και επαινεί τον προκατόχό του γενικό προνοητή, για το έργο που επιτέλεσε στη μεγαλόνησο καθώς και για την οικοδόμηση του πύργου Κιτίου. Ο Sagredo δεν αναφέρει το όνομα του προκατόχου του, ωστόσο, γνωρίζουμε ότι ο ίδιος είχε διαδεχθεί τον Zuan Mattio Bembo, ο οποίος φρόντισε όταν υπηρετούσε ως καπιτάνος Αμμοχώστου να εξωραΐσει την πόλη μεταφέροντας αρχαιότητες από τη γειτονική Σαλαμίνα.

Τόσο τα στοιχεία που περιέχει για τον πύργο Κιτίου η έκθεση του συμβούλου Bellegno, όσο και τα σχετικά στοιχεία που απαντούν στην επιστολή

του προνοητή Sagredo, βοήθησαν στην ταύτιση των δύο οικοσήμεων που είναι χαραγμένα στο υπέρθυρό του. Τελικά, τα οικοσήμεα του πύργου ανήκουν στους Βενετούς αξιωματούχους που υπηρετούσαν στην Κύπρο κατά τη συγκεκριμένη εποχή.

Ο οχυρωματικός περίβολος της Λευκωσίας του 1567 καθώς και τα οχυρωματικά έργα στην Αμμόχωστο και στην Κερύνεια, αλλά και ο πύργος Κιτίου και άλλοι πύργοι ακτοφρουράς που οικοδομήθηκαν στην Κύπρο, αποτελούν τα έργα που πραγματοποίησαν οι Βενετοί κατά τον 16ο αιώνα για την αμυντική θωράκισή της.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΚΗ

ΚΑΣΤΡΟ ΒΕΛΙΚΑΣ: ΤΑ ΓΥΑΛΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα της μελέτης των γυάλινων ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν στο Κάστρο της Βελίκας κατά τις έρευνες τόσο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας, όσο και του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, από το 2010 έως το 2015. Το υλικό, περιορισμένο σε ποσότητα και αριθμό τύπων – ενδεικτικό ίσως της χρήσης γυάλινων σκευών σε έναν περιφερειακό οικισμό της Ύστερης Αρχαιότητας –, αποτελείται από θραύσματα αγγείων και υαλοπινάκων.

Κυριαρχούν τα επιτραπέζια αγγεία: ποτήρια με πόδι (4ος-7ος αι.) και κύπελλα με άπεργο χείλος, καθώς και θραύσματα πινακίων και μιας κανάτας (3ος-4ος αι.). Στην εκκλησία, εκτός από τα ποτήρια με πόδι βρέθηκαν πολλές κανδήλες (5ος-6ος αι.), που αποτελούν τη δεύτερη σε αριθμό ευρημάτων κατηγορία. Από τα μυροδοχεία, ξεχωρίζει ένα βαλσαμάριο του 3ου-4ου αι. που βρέθηκε στη λεγόμενη «οικία του ιερέα»: η καλή κατάσταση διατήρησής του οδηγεί στην υπόθεση ότι θεωρούνταν πολύτιμο αντικείμενο, λόγω ίσως του αρχικού του περιεχομένου. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία τα αγγεία του Κάστρου της Βελίκας δεν φέρουν διάκοσμο. Εξαιρέσεις αποτελούν μικροσκοπικό θραύσμα ριπιδωτής φιάλης (1ος αι.) και θραύσμα σκύφου διακοσμημένου με την τεχνική της εμπίεσης (2ος-3ος αι.). Παρά την ύπαρξη λιγοστών τύπων αγγείων, παρατηρείται αρκετή διαφοροποίηση στην ποιότητα και στα χρώματα του γυαλιού, που πιθανώς εξηγείται από το γεγονός ότι τα γυάλινα αυτά αντικείμενα ήταν χρηστικά και αντικαθίσταντο από το εκάστοτε διαθέσιμο εμπόρευμα.

Οι υαλοπίνακες βρέθηκαν σε πολλά θραύσματα στον ναό: ορισμένα από αυτά διασώζουν την παχύτερη παρυφή της άκρης τους στη μια πλευρά, ενώ η ομοιογένεια της ποιότητας του υλικού (διαφανές άχρωμο πρασινωπό γυαλί) μαρτυρεί ότι ανήκαν σε μια οικοδομική φάση, κατά πάσα πιθανότητα στην αρχική.

Η μελέτη του υλικού από το Κάστρο της Βελίκας επιβεβαιώνει την εικόνα σχετικά με τη χρήση γυάλινων αγγείων που έχει προκύψει από τις ανάλογες σχετικές έρευνες στα Βαλκάνια και, γενικότερα, στην Ανατολική Μεσόγειο (Θεσσαλονίκη, Σαλαγασσός, Καρανίδα).

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΙΝΑΤΣΗ

**ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΑΡΕΙΑΣ ΝΑΥΠΛΙΟΥ**

Το καθολικό της Αγίας Μονής είναι κτισμένο σύμφωνα με τη μαρμαρινή κτητορική επιγραφή στη δυτική του όψη το έτος 1149, από τον επίσκοπο Άργους Λέοντα. Η έμμετρη, με λόγο ύψος επιγραφή υποδεικνύει την ιδιαίτερη μόρφωση του κτήτορα. Στην άνω αριστερή γωνία της φέρει ανάγλυφο σταυρό περιστοιχισμένο από ροδιές, μέσα σε κιβώριο, λαξευμένο με κομψότητα και παρόμοιο σε τεχνοτροπία και θεματολογία με τα επιθήματα των αμφικιονίσκων των παραθύρων. Τα υπόλοιπα στοιχεία του αρχικού μαρμαρινού διακόσμου του ναού (τέμπλο, θυρώματα, δάπεδο) δεν διατηρούνται στη θέση τους. Ωστόσο, σώζονται διάσπαρτα ή εντοιχισμένα θραύσματα αρχιτεκτονικών γλυπτών, από παλιά γνωστά στη βιβλιογραφία, αφού φωτογραφίες τους έχουν δημοσιευθεί από τον π. Γεώργιο Χώρα στη μονογραφία του για το μοναστήρι. Στην πιο πρόσφατη μελέτη των Χαράλαμπου και Λασκαρίνας Μπούρα για τον 12ο αιώνα, επίσης παρουσιάζονται και αναγνωρίζονται ορθότερα μερικά από τα γλυπτά.

Με την ευκαιρία της μελέτης αποκατάστασης του μνημείου δόθηκε η δυνατότητα αναλυτικής αποτύπωσης και εκ νέου παρατήρησης των γλυπτών. Το έργο αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκε από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων συνεισέφερε νέες πληροφορίες. Ευχαριστώ όλους τους συναδέλφους και τους προϊσταμένους των αρμοδίων υπηρεσιών για την άριστη συνεργασία.

Μεταξύ των διασπάρτων θραυσμάτων που φυλάσσονταν στο αρχοντάρι της Μονής, αρκετά προέρχονται από τα μαρμαρίνα πλαίσια των θυρών

του καθολικού, με διάκοσμο από ελίσσόμενους βλαστούς που σχηματίζουν καρδιόσχημα ανθέμια. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία θραύσματα πεσσίσκων τέμπλου με συμφυείς κιονίσκους, που χαρακτηρίζονται από εξαιρετική επεξεργασία, ανήκουν στο ίδιο γλυπτικό σύνολο και από πλευράς ύφους και επεξεργασίας συνάδουν με την γλυπτική του ναού, παρότι φέρουν επιπεδόγλυφο διάκοσμο.

Οι δύο από τους πεσσίσκους έχουν πλάτος 14 εκ. Ο πρώτος έφερε θραυσμένο σήμερα σταθμό βημοθύρου και αποδίδεται στην Ωραία Πύλη, ενώ ο δεύτερος σε ακραίο στήριγμα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανήκουν στο ίδιο τέμπλο. Ο τρίτος πεσσίσκος παρουσιάζει ίδια διάταξη μορφών και θεμάτων (με κατακόρυφες γλυφές και επιπεδόγλυφο σταυρό πάνω από αυτές) και τεχνοτροπία. Φέρει συμφυή οκταγωνικό κιονίσκο στο άνω μέρος και σταθμό βημοθύρου στο πλάι, ωστόσο είναι στενότερος από τους προηγούμενους (11 εκ.). Αποδίδεται στην πύλη ενός των παραβημάτων. Δύο θραύσματα οκταγωνικών κιονίσκων επίσης αποδίδονται στα στηρίγματα του τέμπλου.

Οι τρεις πεσσίσκοι χαρακτηρίζονται από κομψότητα και επιδεξιότητα στη λάξευση. Παρότι από την τυπολογία τους και την τεχνοτροπία είναι σαφής η μεσοβυζαντινή χρονολόγησή τους, η ακρίβεια της χάραξης και η γεωμετρική απλότητα των γλυφών αποπνέουν μια «κλασικιστική» διάθεση με αναπαραγωγή αρχαιότερων προτύπων, τάση που χαρακτηρίζει έργα του 12ου αιώνας.

Το θραύσμα θωρακίου που εντοιχίστηκε κατά τη διάρκεια μεταγενέστερης επισκευής στο βόρειο πρόπυλο έχει αποδοθεί στο αρχικό τέμπλο του ναού. Ο διάκοσμος θυμίζει τα επιθήματα αμφικιονίσκων και τα θυρώματα, και φαίνεται πως ανήκει στο ίδιο σύνολο. Ωστόσο, μετά την αποτοίχιση, διαπιστώθηκε ότι το πάχος της πλάκας είναι 13 εκ., δηλαδή μάλλον μεγάλο σε

σχέση με τους πεσσίσκους. Με κάθε επιφύλαξη θα μπορούσε να αποδοθεί στην ψευδοσαρκοφάγο του αρκοσολίου του νάρθηκα.

Τέλος, κατά τις αποξηλώσεις, εντοπίστηκε ένα επίμηκες θραύσμα λοξότμητου κοσμήτη με συνεχή διάκοσμο διπλού ελίσσόμενου βλαστού που σχηματίζει ανθέμια, τεχνοτροπικά συγγενές με τα λοιπά γλυπτά του ναού. Πιθανότατα προέρχεται από κοσμήτη πάνω από το επιστύλιο του τέμπλου.

Με βάση τα παραπάνω έγινε προσπάθεια αναπαράστασης του τέμπλου του ναού, δυστυχώς χωρίς στοιχεία για τα κιονόκρανα και το επιστύλιο, ούτε βεβαιότητα για το διάκοσμο των θωρακίων. Ωστόσο, τα υπάρχοντα θραύσματα μαρτυρούν ότι επρόκειτο για ένα πολύ αξιόλογο σύνολο, αντάξιο της αρχιτεκτονικής του σπουδαίου ναού.

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ Δ. ΠΟΛΥΒΙΟΥ

**Η ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΕΝΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 19ου ΑΙ.**

Το βασικό μέρος του καθολικού της μονής Εσφιγμένου (πριν δηλαδή την μεταγενέστερη προσθήκη του εξωνάρθηκα και των εκατέρωθεν παρεκκλησίων) οικοδομήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1806-1810. Πριν από αρκετά χρόνια στο αρχείο εγγράφων της μονής εντοπίστηκαν κάποια ανέκδοτα έγγραφα, συγκεκριμένα τρία κατάστιχα και οκτώ λυτά έγγραφα, που αποτυπώνουν με λεπτομέρεια την πορεία της κατασκευής του. Τα λυτά έγγραφα αναφέρονται σε δωρεά μαρμάρινων μελών, στην χορηγία του κτήτορα, στον τελικό συνοπτικό λογαριασμό αφενός των κατά καιρούς χρηματικών καταβολών του κτήτορα και αφετέρου των σχετικών εξόδων κατά κατηγορίες εργαζομένων και υλικών και, τέλος, στη συμφωνία με τους κατασκευαστές του τέμπλου και στην υπόσχεση χορηγίας για την κάλυψη των δαπανών που θα απαιτούσε η κατασκευή του αλλά και η αγιογράφηση του ναού. Τα τρία κατάστιχα καλύπτουν διαδοχικά ολόκληρο το διάστημα της οικοδόμησης του κτίσματος, από την έναρξη των σχετικών εργασιών ως την ολοκλήρωσή τους, καταγράφοντας με κάθε λεπτομέρεια τα μεροκάματα των εργαζομένων και τις αμοιβές τους, καθώς και τις ποσότητες και το αντίστοιχο κόστος των οικοδομικών υλικών. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι πληροφορίες των εγγράφων δεν περιορίζεται μόνον στην πλήρη καταγραφή της πορείας κατασκευής ενός σημαντικού αρχιτεκτονικού δημιουργήματος, αλλά και, ευρύτερα, στην αποσαφήνιση πολλών πτυχών της παραγωγής του οικοδομικού έργου σε μια εποχή μεγάλης ακμής του νεοελληνικού

πολιτισμού. Ειδικότερα, θα μπορούσαμε να πούμε πως αποκαλύπτονται στοιχεία που αφορούν:

- Τον αριθμό των απασχολούμενων κατά είδος εργασίας.
- Τις επί μέρους κατηγορίες εργαζομένων και την αριθμητική αναλογία τους στο σύνολο των μελών του συνεταιρισμού.
- Τα ονόματα και την προέλευση των εργαζομένων, ενίοτε και το είδος της απασχόλησής τους.
- Τις αμοιβές των εργαζομένων ανάλογα τόσο με το είδος της παρεχόμενης εργασίας όσο και με την εμπειρία τους στα πλαίσια της ίδιας ειδικότητας.
- Τα είδη των χρησιμοποιούμενων υλικών και τις επί μέρους κατηγορίες τους.
- Την προέλευση των υλικών.
- Τις μονάδες μέτρησης και κοστολόγησης των υλικών.
- Τη συγκεκριμένη χρήση των υλικών στην κατασκευή.
- Τις ποσότητες και το κόστος υλικών.
- Την τεχνική ορολογία της εποχής στις οικοδομικές εργασίες.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΡΑΠΤΗΣ

**ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ**

Από τους ναούς που ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την ύστερη αρχαιότητα, η Αχειροποίητος αποτελεί το πλέον αντιπροσωπευτικό δείγμα του αρχιτεκτονικού τύπου της ξυλόστεγης βασιλικής που κυριάρχησε στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Στη μορφή που διατηρήθηκε έως σήμερα αποτελεί τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του καλούμενου ελληνιστικού τύπου με νάρθηκα και υπερώα, συγκεντρώνοντας τα κύρια χαρακτηριστικά των βασιλικών των αιγαιακών, κυρίως, περιοχών της επαρχότητας του Ανατολικού Ιλλυρικού, διοικητική και εκκλησιαστική έδρα της οποίας υπήρξε κατά την περίοδο ανέγερσης της βασιλικής η Θεσσαλονίκη.

Παρά τις όποιες επί μέρους μορφολογικές διαφοροποιήσεις, ο ναός θεωρείται ότι διατηρήθηκε τυπολογικά αναλλοίωτος. Λόγω δε της συμμετρικής εν τω συνόλω ανάπτυξης της αρχιτεκτονικής μορφής του και της μορφολογικής ομοιογένειας του αρχικού γλυπτού διακόσμου του — που απηχεί τις αισθητικές αξίες του αρχαίου κόσμου— η Αχειροποίητος μπορεί να θεωρηθεί ως η αριότερα διατηρούμενη αρχιτεκτονική σύνθεση της ύστερης αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη.

Βάσει νέων στοιχείων που τεκμηριώθηκαν κατά τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου και μελετήθηκαν στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής του γράφοντος, αναθεωρούνται οι γνωστές έως σήμερα απόψεις για την αρχιτεκτονική και την οικοδομική του ιστορία.

Όπως προκύπτει από την τεκμηρίωση των μορφολογικών και δομικών χαρακτηριστικών των τοιχοποιιών της, η Αχειροποίητος ανεγέρθηκε πιθανότατα χωρίς υπερώα, κατά τα πρότυπα των χριστιανικών βασιλικών της Δύσης, την τελευταία δεκαετία του 5ου ή την πρώτη δεκαετία του 6ου αιώνα (περ. 500), αποτελώντας πιθανώς το πρώτο έργο ενός εκτεταμένου αρχιτεκτονικού προγράμματος του Αναστασίου Α΄ στην Θεσσαλονίκη.

Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης —πλέον των δεκαπέντε αιώνων— ιστορίας του, ο ναός δέχτηκε πολυάριθμες επισκευαστικές επεμβάσεις για την αποκατάσταση δομικών προβλημάτων που οφείλονταν σε επάλληλες καταπονήσεις του φορέα από την περιοδικά έντονη σεισμική δραστηριότητα της περιοχής. Ως αποτέλεσμα, η ανωδομή της βασιλικής ανασχεδιάστηκε και αναδομήθηκε πολλές φορές σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους.

Τα υπερώα, ένας μη διατηρούμενος σήμερα φωταγωγός και εκτεταμένα προσκτίσματα φαίνεται ότι προστέθηκαν στο αρχικό κτήριο κατά την πρώτη δομική αποκατάστασή του κατά τα μέσα πιθανώς του 7ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία, μετά την καταστροφή της επισκοπικής βασιλικής της πόλης από τους σεισμούς του 7ου αιώνα και έως την ίδρυση του βυζαντινού ναού της Αγίας Σοφίας στην ίδια θέση κατά το τρίτο τέταρτο του 8ου αιώνα, η Αχειροποίητος υποκατέστησε πιθανώς τον μητροπολιτικό ναό “φιλοξενώντας” τόσο τις λειτουργίες του όσο και μέρος των διοικητικών του υπηρεσιών.

Εκτεταμένες επεμβάσεις και ανακτίσεις μεγάλων τμημάτων της ανωδομής φαίνεται ότι επαναλήφθηκαν στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία αποκρυσταλλώθηκε πιθανώς η αρχιτεκτονική μορφή του βυζαντινού μνημείου.

Μεταγενέστερες επεμβάσεις που οφείλονται σε επισκευές-αποκατάστασεις του κτηρίου μετά την μετατροπή του σε ισλαμικό τέμενος το 1430, αλλοίωσαν τη μορφή του κτηρίου, το οποίο έλαβε την οριστική του μορφή την περίοδο 1909-1914, ως αποτέλεσμα της αποκατάστασής του αρχικώς από την οθωμανική διοίκηση της πόλης υπό τις οδηγίες του γάλλου μηχανικού M. Le Tourneau (1909-1911) και εν συνεχεία, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στον ελληνικό κορμό, υπό τις οδηγίες και την επίβλεψη του Α. Ζάχου (1913-1914).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ. ΡΟΥΣΣΟΣ

**ΑΝΑΣΥΝΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΜΟΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ
ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ**

Η πόλη του Αμορίου, βρίσκεται στα υψίπεδα της κεντρικής Μικράς Ασίας στην ευρύτερη περιοχή της Φρυγίας. Από τον 7ο αι. μ.Χ. και ύστερα αναδείχθηκε ως το σημαντικότερο στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο στην περιοχή της κεντρικής Ανατολίας αποτελώντας μια από τις πρώτες θεματικές πρωτεύουσες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (θέμα Ανατολικών). Ήταν η γενέτειρα αυτοκρατορικής δυναστείας και το σκηνικό ενός τραγικού στρατιωτικού γεγονότος που μαρτυρείται από τις πηγές και εντοπίζεται ανασκαφικά, την άλωση της πόλης από τους Άραβες το 838. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες αποτέλεσε πεδίο ανασκαφών και συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας μέσα από διεθνείς συνεργασίες. Ο αντίκτυπος της ανασκαφής του Αμορίου έχει επηρεάσει σημαντικά τη σύγχρονη αρχαιολογική προσέγγιση σχετικά με τις πόλεις της Πρωίμης και κυρίως της Μέσης Βυζαντινής περιόδου.

Πέρα από τα αποτελέσματα των συστηματικών ανασκαφών εντός των τειχών της πόλης, το Αμόριο περιβάλλεται από ένα δυναμικό τοπίο το οποίο μπορεί επίσης να αποτελέσει πρόσφορο πεδίο αρχαιολογικής έρευνας μέσω νέων και εναλλακτικών αρχαιολογικών προσεγγίσεων. Η πόλη βρίσκεται εντός ενός εκτεταμένου οροπεδίου σε υψόμετρο περίπου 950μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας. Η ευρύτερη περιοχή ορίζεται στα νότια και νοτιοδυτικά από την οροσειρά του Emirdağ ενώ στα βόρεια και βορειοανατολικά από τα βουνά του Sivrihisar. Όσο αφορά

τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά χαρακτηρίζεται από εύκολη προσβασιμότητα, εκτεταμένες, επίπεδες και εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, άφθονα βοσκοτόπια και πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του τοπίου και η προνομιακή θέση της περιοχής δημιούργησαν μια ζώνη γύρω από το Αμόριο με μεγάλες οικονομικές δυνατότητες προσφέροντας ευκαιρίες για ευημερία μέσω της εκμετάλλευσης των άφθονων φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών. Ωστόσο, η περιφέρεια του Αμορίου σποραδικά μόνο έχει τύχει μέχρι σήμερα της προσοχής των ερευνητών.

Η ανακοίνωση αυτή προσφέρει μια νέα προσέγγιση σχετικά με την εκτός των τειχών ιστορική τοπογραφία του Αμορίου κατά τη διάρκεια της Πρώιμης και Μέσης Βυζαντινής περιόδου υπό το φως των πρόσφατων αρχαιολογικών προσεγγίσεων σχετικά με τη μελέτη του τοπίου. Γίνεται προσπάθεια να ανιχνευτεί η δυναμική του τοπίου στην περιφέρεια της βυζαντινής θεματικής πρωτεύουσας, μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση, που συνδυάζει τη μελέτη των διαθέσιμων αρχαιολογικών μαρτυριών, τις επιτόπιες παρατηρήσεις στις θέσεις και το μικρο-περιβάλλον στο σύνολό του καθώς και τη χωρική ανάλυση που προσφέρει η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στην αρχαιολογική έρευνα. Η ανασύνθεση της δυναμικής του τοπίου στο ζωτικό χώρο γύρω από το Αμόριο στοχεύει να ρίξει περισσότερο φως σε πτυχές που αφορούν τη σχέση ανάμεσα στην πόλη και το φυσικό περιβάλλον γύρω της. Έχοντας κατά νου ότι το τοπίο αποτέλεσε διαχρονικά με ποικίλους τρόπους πεδίο αλληλεπίδρασης με τους ανθρώπους, ένα βασικό ερώτημα είναι να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ του αστικού και αγροτικού χώρου, της διαδικασίας παραγωγής και της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων καθώς και η ύπαρξη τοπικών δικτύων επικοινωνιών.

Η έρευνα πραγματοποιείται στο πλαίσιο του προγράμματος *Αρχαιολογία της πόλης του Αμορίου* του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών – Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (Ρέθυμνο - Κρήτη), ως μέρος του ευρύτερου ανασκαφικού προγράμματος Αμορίου του Πανεπιστήμιου της Ανατολίας (Anadolu Üniversitesi) στο Εσκίσεχιρ της Τουρκίας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΒΕΛΙΚΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Στο Κάστρο της Βελίκας διεξάγονται ανασκαφικές έρευνες την τελευταία οκταετία, οι οποίες έφεραν στο φώς τον οχυρωματικό περίβολο σε έκταση 2,1 εκταρίων. Βρίσκεται σε χαμηλό πρόβουνο του Κισσάβου, στη βόρεια άκρη του παραθαλάσσιου οικισμού και σε θέση με προϋπάρχουσα οχύρωση κλασικής εποχής. Η έρευνα στο εσωτερικό του περιορίζεται προς το παρόν στην ανατολική και νότια πλευρά, όπου έχει αποκαλυφθεί σειρά κτιρίων δίπλα στα τείχη, ενώ το υπόλοιπο καλύπτεται από δασική βλάστηση. Το σύνολο χρονολογήθηκε με νομισματικές μαρτυρίες στην ιουστινιάνεια περίοδο, ενώ ο ορίζοντας κατοίκησης φθάνει μέχρι τον 7ο αιώνα μ.Χ. Τα παραπάνω κτίρια και τα λείψανα της οχύρωσης αποτελούν σήμερα επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, μετά την ανάδειξή τους μέσω του ΕΣΠΑ (2011-2013).

Ο οχυρωματικός περίβολος έχει πλάτος 2μ. και είναι κτισμένος με αργολιθοδομή σε άφθονο ασβεστοκονίαμα, με τη συνήθη τεχνική των δύο κτιστών όψεων και εσωτερικό γέμισμα. Προστατεύεται από πύργους ορθογωνικής διατομής, που εξέχουν προς το εξωτερικό, δύο από τους οποίους στεγάζουν τις πύλες του κάστρου. Σε ορισμένα σημεία διατηρούνται κλίμακες ανόδου στις επάλξεις και τμήμα περιδρόμου. Τα περισσότερα κτίρια που ανασκάφηκαν στο εσωτερικό του φρουρίου χωρίζονται από τα τείχη με στενό διάδρομο. Ιδιαιτερότητα στον τομέα αυτό παρουσιάζει η εκκλησία, η οποία ανασκάφηκε σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ενώ τα υπόλοιπα κτίρια μπορούν να ταυτισθούν με αποθήκες, οικίες και φυλά-

για. Από τις ενισχύσεις που παρατηρούνται στα τείχη και τις μετασκευές σε τμήματα των κτιρίων διαπιστώνεται μία τομή στη λειτουργία της οχύρωσης και επακόλουθες τροποποιήσεις, που τοποθετούνται με τα μέχρι σήμερα δεδομένα στις τελευταίες δεκαετίες του βου αιώνα.

Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα που προέκυψαν, αποτελούν σημαντική συμβολή στην ιστορία των οχυρώσεων της Θεσσαλίας, τομέα στον οποίο τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί αρκετή πρόοδος. Κατ'αρχήν σημαντική ώθηση δόθηκε λόγω των εκτεταμένων εργασιών ανάδειξης που έγιναν μέσω του ΕΣΠΑ στα κάστρα Βόλου, Τρικάλων και Φαρσάλων, οι οποίες όμως μικρή συμβολή είχαν στην έρευνα για την εξεταζόμενη περίοδο, λόγω της συνεχούς χρήσης τους από την αρχαιότητα μέχρι τα νεώτερα χρόνια. Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε για τις πρωτοβυζαντινές οχυρώσεις της Λάρισας και των Φθιωτίδων Θηβών (Νέα Αγχίαλος), μέσα από τις σωστικές έρευνες κατά την εκσκαφή οικοπέδων για οικοδόμηση. Όμως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οχυρώσεις μικρότερων οικισμών της πρωτοβυζαντινής περιόδου, όπως του Καλλίθηρου Καρδίτσας και εκείνης στο Καστρί Λιβαδίου, οι οποίες, όπως και εκείνη της Βελίκας, δεν κατοικήθηκαν στις επόμενες περιόδους.

Από τον συνδυασμό των παραπάνω στοιχείων μπορούν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα για τις τεχνικές κατασκευής των οχυρώσεων και την τυπολογία των πυλών και των πύργων, που δείχνουν την ύπαρξη κοινών πρακτικών. Στο σημερινό στάδιο της έρευνας το κάστρο της Βελίκας παίζει κεντρικό ρόλο, λόγω του ότι διατηρείται σε σημαντικό ύψος και επιπλέον επειδή τα ανασκαφικά ευρήματα φωτίζουν το ρόλο του οικισμού της εποχής, ο οποίος ταυτίζεται με την Κενταυρόπολη (Προκόπιος, Περι Κτισμάτων, 3,13).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

ΑΓΝΩΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΙΩΑΝΝΗ, ΓΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΡΑΜΜΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Οι εργασίες συντήρησης που έγιναν το 2010 από την 16η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (τώρα Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς) στις εικόνες τέμπλου που φυλάσσεται στο νεότερο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στην Καστοριά συνέβαλαν αποτελεσματικά στην απόδοσή τους στον ζωγράφο Ιωάννη, γιό του παπά-Θεοδώρου, που κατάγονταν από τον οικισμό Γράμμοστα της ευρύτερης περιοχής της Καστοριάς. Η καλλιτεχνική δραστηριότητα του Ιωάννη εκτείνεται κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα στα γεωγραφικά όρια της αρχιεπισκοπής Αχρίδας.

Το αδημοσίευτο σύνολο απαρτίζεται από τις δεσποτικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, της Θεοτόκου Οδηγήτριας, του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, του αρχαγγέλου Μιχαήλ, και των αποστολικών του επιστυλίου του που συνιστούν το γνωστό θέμα της Μεγάλης Δέησης. Το τέμπλο προφανώς θα ανήκε σε αταύτιστο καστοριανό ναό, και μεταφέρθηκε για λόγους προστασίας και ασφάλειας τη δεκαετία 1970-1980 στον Άγιο Σπυρίδωνα στον οποίο φυλάσσονταν εικόνες και άλλα κειμήλια ναών της πόλης και της περιοχής της, πριν από την ίδρυση του Βυζαντινού Μουσείου της πόλης (1989).

Έργα του ίδιου ζωγράφου αποτελούν φορητές εικόνες και εικόνες επιστυλίου τέμπλου που φυλάσσονται στη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς, άγνωστες έως τώρα, όπως τεκμαίρεται πολύ πειστικά από την καλλιτεχνική συνάφειά τους τόσο με τις εικόνες του τέμπλου του αγίου Σπυρίδωνα, όσο και με τα γνωστά είτε υπογεγραμμένα είτε αποδιδόμενα στον Ιωάννη από τη Γράμμοστα ζωγραφικά έργα.

Τα εικονογραφικά, τεχνικά και τεχνοτροπικά γνωρίσματα των παραπάνω εικόνων σχετίζονται πολύ στενά με έργα του γραμμοστινού ζωγράφου, στον χρωστήρα του οποίου έχει εντάξει η επιστημονική κοινότητα έργα της μνημειακής ζωγραφικής που βρίσκονται στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, όπως την τοιχογράφηση της μονής του Αγίου Νικολάου στην Toplica (1534-1537) και του ναού του Αγίου Αθανασίου στην Sloeština του Železnec (δεύτερη- τρίτη δεκαετία 16ου αι.), αλλά και ικανό αριθμό φορητών εικόνων που βρίσκονται σε ναούς και μονές, όπως ενδεικτικά στο Slepče και αλλού, αλλά κυρίως σε μουσεία και συλλογές της Αχρίδας, των Σκοπίων, της Bitola, της Κορυτσάς. Στην ίδια την πόλη της Καστοριάς η δεύτερη φάση της τοιχογράφησης του ναού της Παναγίας Μουζεβίκη (δεύτερη δεκαετία 16ου αι.) αποδόθηκε πρόσφατα αρκετά πειστικά στον ζωγράφο μας αυτό.

Το νέο άγνωστο σύνολο εικόνων, μαζί με τις αντίστοιχες του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς που εγγράφεται, κατόπιν εμπειριστατωμένης μελέτης και προσεκτικής εξέτασης του συγκριτικού υλικού, στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του Ιωάννη από τη Γράμμοστα εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την πνευματική και καλλιτεχνική προσωπικότητά του καταξιωμένου, ικανού και λόγιου ζωγράφου που, όπως και ο συνάδελφός του, σε ανώτερο όμως καλλιτεχνικό επίπεδο, Ονούφριος ο Αργίτης πρωτόπαπας Νεοκάστρου, σφραγίζει με την παρουσία του τον ζωγραφικό πλούτο της Καστοριάς και του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου της κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΤΣΗΣ

ΟΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ Η ΑΦΙΕΡΩΣΗ ΤΟΥΣ: ΝΑΟΙ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ

Η χρήση κτηριακών τύπων στη Βυζαντινή ναοδομία είναι ένα σύνθετο φαινόμενο και επηρεάζεται από μία ποικιλία παραγόντων, οι οποίοι δεν γίνονται πάντα άμεσα αντιληπτοί. Η οικοδόμηση ναών, οι οποίοι ακολουθούν γνωστούς τύπους, βασίζεται στην ύπαρξη προτύπων τα οποία έτσι διαιώνίζονται. Τα κίνητρα για την επιλογή ενός, ανάμεσα στους διαθέσιμους τύπους είναι θέμα το οποίο απασχολεί την έρευνα των μεμονωμένων ναών, αλλά περισσότερο ως αισθητική προτίμηση και όχι ως ιδιαίτερη δήλωση με ιδεολογικές προεκτάσεις.

Από τις πηγές είναι γνωστό πως οι ομοιότητες μεταξύ κτηρίων ήταν αντιληπτές αλλά δεν γνωρίζουμε τις λεπτομέρειες του φαινομένου. Είναι γνωστό ότι ο ναός του Ευαγγελιστή Ιωάννη στην Έφεσο είχε παρόμοιο σχήμα με την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη. Καθώς όμως τα στοιχεία για το ναό του Ευαγγελιστή είναι ελλιπή και οι Άγιοι Απόστολοι είναι κυρίως γνωστοί από περιγραφές, το ζήτημα της ομοιότητας των δύο ναών παραμένει ασαφές. Γνωρίζουμε επιπλέον τη σχέση του ναού του Αγίου Μάρκου στη Βενετία με τα δύο Βυζαντινά πρότυπα. Και σε αυτή την περίπτωση όμως ο συσχετισμός είναι γενικός και δεν ελέγχεται εύκολα στις λεπτομέρειές του.

Σε κάθε περίπτωση οι ομοιότητες στο σχήμα σχετίζονται και με την αφιέρωση του ναού αλλά και με την ιδιαίτερη σημασία του προτύπου – του Αποστολείου στην Κωνσταντινούπολη. Ο τύπος χρησιμοποιήθηκε επίσης στους δύο ναούς στο Périgueux αλλά και στον ναό του Αγίου Ανδρέα στην Περιστέρα. Προφανώς εμφανίζεται και σε άλλες περιπτώσεις.

Η εργασία εξετάζει τη σημασία που είχαν ως αρχιτεκτονικά πρότυπα τα δύο σημαντικότερα προσκυνήματα της Παναγίας στην Κωνσταντινούπολη: οι ναοί των Χαλκοπρατείων και των Βλαχερνών. Η προσθήκη πλευρικών κογχών και στους δύο ναούς, οι οποίοι είχαν διαφορετική γενική κάτοψη, τους προσέδωσε σταυρικό σχήμα. Η διαμόρφωση αυτή έχει ήδη συσχετιστεί (από τον γράφοντα) με τα Αθωνικά καθολικά και εξαιτίας της αφιέρωσης στην Θεοτόκο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα στοιχείο (τις πλευρικές κόγχες), οι οποίες εμφανίζονται σε πολυάριθμους, φαινομενικά ανόμοιους μεταξύ τους, ναούς. Το στοιχείο αυτό εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση με διαφορετικό τρόπο. Το συναντούμε σε ναούς όπως η Καταπολιανή στην Πάρο (η οποία προφανώς αντιγράφει πλήρως το ναό των Βλαχερνών), ο ναός του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα (ο οποίος ήταν αφιερωμένος στην Παναγία), η Παναγία στη Σκριπού, ο ναός του Πρωτάτου, η Μητρόπολη της Βέροιας αλλά και η Χρυσοκέφαλος στην Τραπεζούντα. Εκτός από το στοιχείο του εγκάρσιου τμήματος, το οποίο, είτε προεξέχει είτε όχι στις δύο πλευρές, προσδίδει μία σταυρική κάτοψη, οι ναοί αυτοί είναι αφιερωμένοι στην Παναγία. Η σταυρική κάτοψη με τον τονισμό του εγκάρσιου στοιχείου είναι πιθανώς η αφετηρία σχεδιασμού και για τους δύο μεγάλους σταυρεπίστεγους ναούς, την Πόρτα Παναγιά στην Πύλη Τρικάλων και την Κάτω Παναγιά στην Άρτα.

Η δημιουργία δύο πλευρικών διακεκριμένων χώρων, οι οποίοι τονίζουν το σταυρικό σχήμα (στην κάτοψη – όχι το σταυροειδές στους θόλους), αποτελεί στοιχείο του σχεδιασμού και στους οκταγωνικούς ναούς. Το οκταγωνικό σχήμα από την άλλη έχει συνδεθεί με ναούς της Θεοτόκου στους Αγίους Τόπους ήδη από τον 5ο και 6ο αιώνα. Αυτού του είδους η εξέταση ίσως εξηγεί τη διαδικασία δημιουργίας του οκταγωνικού τύπου στην Κωνσταντινούπολη, στο καθολικό της Μονής της Θεοτόκου Περιβλέπτου, όπως έχει ήδη προταθεί.

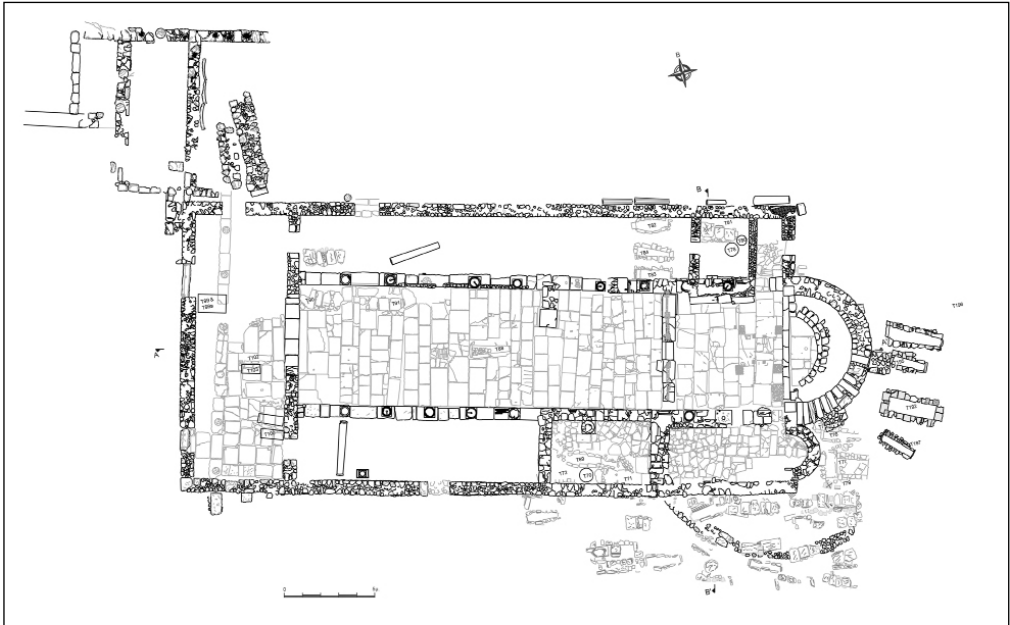
ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ

**ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ
ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ**

Ο εντοπισμός και η διαπραγμάτευση των πρακτικών που εφάρμοζαν τα πρωτοβυζαντινά οικοδομικά εργαστήρια κατά την ανέγερση κτηρίων εντάσσονται συνήθως στη μελέτη σημαντικών μνημείων κατασκευασμένων με σχετικά υψηλές προθέσεις. Σπανιότερα μνημεία επαρχιακά, απομακρυσμένα από τα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας και χτισμένα με πιο ταπεινά μέσα και υλικά, βρίσκονται στο προσκήνιο μιας τέτοιας συζήτησης.

Η τρίκλιτη κιονοστήρικτη βασιλική του Θεάτρου στο κέντρο της αρχαίας και μεσαιωνικής Μεσσήνης είναι μόνο μια από τις τρεις αρχαιολογικά εντοπισμένες παλαιοχριστιανικές εκκλησίες της περιοχής αυτής της πόλης. Είναι όμως η μόνη πλήρως και συστηματικά ανασκαμμένη από το 2000 μέχρι και σήμερα στο πλαίσιο του Προγράμματος Ανασκαφών και Αναστηλώσεων της Αρχαίας Μεσσήνης της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Εταιρείας Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών. Κτήριο με λιτή δρομική κάτοψη και πλήθος ad hoc κατασκευαστικών και αρχιτεκτονικών λύσεων αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα επαρχιακής αρχιτεκτονικής της Πελοποννήσου, και ένα από τα λίγα που έχουν ανασκαφεί συστηματικά τα τελευταία χρόνια. Η επαρχιακή μορφή και εκτέλεση της κατασκευής προβλημάτισε για μεγάλο διάστημα την έρευνα στην προσπάθεια χρονολόγησης της βασιλικής, η ανέγερση της οποίας σύμφωνα με τελευταία ανασκαφικά στοιχεία πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή του κτηρίου αποκάλυψε όμως και μια σπάνια εικόνα πρακτικών αρχιτεκτονικού σχεδιασμού αλλά και κατασκευαστικών λύσεων που υιοθετήθηκαν κατά την ανέγερση του κτηρίου από τα εργαστήρια των οικοδόμων και των μαρμαροτεχνιτών. Επιλεκτική χρήση υλικού, χαράγματα τοποθέτησης, αριθμητικά σε αρχιτεκτονικά μέλη αλλά και βοηθητικά χαράγματα σχεδίασης στο πλακόστρωτο δάπεδο έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία της βασιλικής μαρτυρώντας τους τρόπους δουλειάς των μαστόρων και της οργάνωσης του εργοταξίου. Σκοπός της παρουσίασης είναι η συστηματική παρουσίαση των στοιχείων αυτών, και η τοποθέτησή τους στο ευρύτερο πλαίσιο της εξέλιξης της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και των σχετικών πρακτικών. Παράλληλα ο εντοπισμός σχεδιαστικών ενδείξεων και χαραγμάτων σε ένα επαρχιακό μνημείο όπου χρησιμοποιούνται αποκλειστικά τοπικά υλικά υπογραμμίζει ενδιαφέροντα ερωτήματα αναφορικά με τα γεωγραφικά και χρονολογικά όρια της χρήσης των πρακτικών αυτών.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΦΟΥΝΤΑΣ

**ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΔΟΜΙΚΩΝ ΧΑΡΑΞΕΩΝ
ΣΕ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ**

Τό καθολικό τής Μονής Ξηροποτάμου κτίσθηκε, σύμφωνα μέ τήν κτητορική έπιγραφή, κατά τό έτος 1763. Τόσο ό «*βασιλικός*» άρχιτέκτονας, όσο και ό «*έπιτήδειος*» άρχιμάστορας, πού γραπτές μαρτυρίες τής έποχής συνδέουν μέ τό σχεδιασμό και τήν έκτέλεση του έργου, άσκούσαν τό έπάγγελμα τους στην Κωνσταντινούπολη, και επιλέχθηκαν από τον γνωστό λόγο μοναχό του μοναστηριού Καισάριο Δαπόντε.

Οι άρχιτεκτονικές άρετές του έσωτερικού χώρου τής *λιτής* δέν προμηνύονται άτυχώς από τήν έξωτερική της εμφάνιση. Έφαρμόσθηκε σ' αυτήν ένας καινοφανής άρχιτεκτονικός τύπος πού δέν θά ξαναεμφανισθεί σέ άλλο καθολικό. Η θολοδομία της άνταποκρινόμενη στην ιδιοτυπία μίας ευρείας και πολυμερούς κάτοψης, (όκτάστυλης), παρουσιάζει άσυνήθη συν-θετότητα, λόγω τής ποικιλομορφίας των θόλων, των τρόπων συνδυασμού τους και τής κλιμακωτής διάταξης φερόντων τόξων και θόλων, άνοδικά, από τά πλάγια προς τον άξονα συμμετρίας και τό κέντρο.

Κατά συνέπεια, θά ήταν έξαιρετικά δύσκολο, μέχρι και άκατόρθωτο νά επιτύχει ή κατασκευή της, εάν δέν ακολουθούσε σταδιακά, κατά τό δυνατό πιστά, μία δομική όργάνωση προκαθορισμένη από έναν άκριβή, σέ μεγάλο βαθμό, προσχεδιασμό του κτηρίου.

Διαφαίνεται έξαρχής, ότι ή αισθητική βούληση για τήν άμεση όπτική προσάρτηση μεγάλης σημασίας άρχιτεκτονικών και εικονογραφικών *όροσήμων* του χώρου αποτέλεσε βασική παράμετρο για τήν προαναφερθείσα

κλιμάκωση τών δομικών στοιχείων, όπως αυτή αποτυπώνεται στα (κάθετα) επίπεδα τών άξονικών τομών.

Ίδιαίτερα στην έγκάρσια άξονική τομή έπισημάνθηκαν δομικές χαράξεις που παρουσιάζουν άπροσδόκητες άναλογίες με τίς γνωστές χαράξεις τής μεσοβυζαντινής περιόδου. Ζεύγη (συμμετρικών) σημείων τομής κεκλι-μένων γραμμών, όπως οι πλευρές του έγγεγραμμένου ίσοσκελούς τριγώνου και οι διαγώνιες τριών ευπροσδιόριστων όρθογωνίων (κοινής, όμοδιάστατης βάσης), συμπίπτουν με χαρακτηριστικές στάθμες (και σημεία) τής δομής. Πιο συγκεκριμένα, οι στάθμες: κλειδιού και γένεσης τρούλλου, γένεσης κογχοκαμαρών και έγκαρσίων τόξων, καθώς και ή άνώτατη στάθμη τών κιόνων συναρτώνται γεωμετρικά σε προδιαγεγραμμένο σύστημα, του όποιου ή συγκρότηση φαίνεται ότι στόχευε στον άλληλοκαθορισμό καιρίων άρχιτεκτονικών «όροθεσίων» και τών κρίσιμων για τή δομική συνοχή (ένός κτηρίου θεμελιωμένου σε άσταθές έδαφος) έφελκυστικών ζωνών.

ΣΤΕΛΛΑ FRIGERIO-ZENIOY

**ΞΕΧΑΣΜΕΝΟ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΟ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ
ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ,
ΣΤΗΝ ΣΩΤΗΡΑ ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΥ**

Η εκκλησία αφιερωμένη στην Μεταμόρφωση του Σωτήρος, στην Σωτήρα επαρχίας Αμμοχώστου, χρονολογείται στον 13ο αιώνα.

Το Πανεπιστήμιο Κύπρου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων, με την άδεια της Ιεράς Μητρόπολης Κωνσταντίας και Αμμοχώστου και την έγκριση του Δήμου Σωτήρας, με συντονιστές την Μαρία Παράνη και τον Γιώργο Φιλοθέου, πραγματοποιεί ένα πρόγραμμα μελέτης και δημοσίευσης της εκκλησίας και των τοιχογραφιών της με τίτλο : *Ο ναός της Μεταμορφώσεως στη Σωτήρα Αμμοχώστου και τα συμφραζόμενά του: ιστορία – αρχιτεκτονική – τοιχογραφίες.*

Στα πλαίσια αυτού του προγράμματος, το ξεχασμένο (αλλά όχι άγνωστο) επιστύλιο του 16ου αιώνα (3.692 × 0.206 × 0.072 μ.) ξαναβγαίνει στο φως και ευχαριστώ τους συνεργάτες του προγράμματος που μου έδωσαν την ευκαιρία να το μελετήσω.

Το επιστύλιο, στραμμένο σήμερα προς το ιερό και όχι προς τον κυρίως ναό, κρύβεται πίσω από το εικονοστάσι του 19ου αιώνα. Δεν είναι ασυνήθιστο ο σκελετός εικονοστασίων να χρησιμοποιείται ως στήριγμα μεταγενέστερων κατασκευών, που εφαρμόζουν και καρφώνονται στην “πρόσψη” τους (π.χ. στον Σταυρό του Αγιασμάτη στην Πλατανιστάσσα). Εκείνο που δεν συνηθίζεται είναι να ξηλώνονται μέλη του παλιού εικονοστασίου και να στρέφονται προς το ιερό. Το επιστύλιο στερεώθηκε ξανά σε οπές στους τοίχους.

Η διάρθρωση του διακόσμου του επιστυλίου σε ξεχωριστά πλαίσια είναι γνωστή και από άλλα εικονοστάσια στην Κύπρο (π.χ. στην Παναγία Καθολική στο Πελέντρι, στον Άγιο Μάμαντα στην Μόρφου). Στην Σωτήρα, δεξιά και αριστερά ενός κεντρικού πλαισίου, που αντιστοιχεί στο άνοιγμα της κεντρικής πύλης του ιερού βήματος, έχουμε άλλα τέσσερα – τα δύο πρώτα αντιστοιχούν στις δεσποτικές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας, τα δεύτερα αντιστοιχούν σήμερα: το νότιο σε μία εικόνα του Προδρόμου και το βόρειο στην πόρτα της πρόθεσης. Το φάρδος τους ελαττώνεται σταδιακά προς τα άκρα του επιστυλίου. Χωρίζονται δε από πιο μικρά πλαίσια που αντιστοιχούν στους στύλους του εικονοστασίου όπως το επιβεβαιώνει μια ορθογώνια οπή στο κάτω μέρος της δοκού.

Η διάταξη των θεμάτων είναι επίσης συμμετρική. Στο μεσαίο, στην βάση ενός κεντρικού άξονα ανοικτού φύλλου άκανθας, ακουμπούν τα ρύγχη τους δύο θαλάσσια τέρατα, ξετυλίγουν τα σώματα τους προς τις πάνω γωνίες του πλαισίου και οι ουρές τους μετατρέπονται ξανά σε φύλλα άκανθας. Στα δεύτερα, δύο πουλιά αντικαθιστούν τα φύλλα κάτω από τις ουρές. Στα τελευταία και πιο στενά πλαίσια, παραμένει μόνο ένα θαλάσσιο τέρας στην κάθε πλευρά, στραμμένο προς τον τοίχο. Όλα τα σκαλίσματα έχουν επιχρυσωθεί.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το βάθος των πλαισίων, όπου βρίσκουμε μία στρώση από πολύ ψιλό στρογγυλό χρυσωμένο χαλίκι, κάτι που τους προσδίδει διαφορετική χροιά σε σχέση με τα ανάγλυφα μέρη. Την ίδια επεξεργασία (*sabbiatura*) μαρτυρούν οι ελάχιστοι “κόκκοι” που παραμένουν στο προσκυνητάρι του Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή στο καθολικό της μονής στον Καλοπαναγιώτη, καθώς και στο εικονοστάσι της Παναγίας Χρυσοκουρδαλιώτισσας στο Κούρδαλι. Το επιστύλιο της Σωτήρας είναι το μόνο, απ’ όσα γνωρίζω, που διατηρεί το βάθος του τύπου αυτού ανέπαφο.

Τα μικρά πλαίσια φέρουν, σε πιο χαμηλό σκάλισμα, από ένα επίχρυσο φύλλο άκανθας. Ο κυανός κάμπος είναι μεταγενέστερη επιζωγράφιση.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

**«Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΣΥΝΘΡΟΝΟΥ»**

Μία από τις σημαντικότερες λειτουργικές κατασκευές της παλαιοχριστιανικής βασιλικής είναι το σύνθρονο. Η σημασία του αναδεικνύεται αφενός από την θέση του στην κορυφή του κατά μήκους άξονα του ναού, στον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού πίσω από το θυσιαστήριο και αφετέρου από το γεγονός ότι έφερε στο κέντρο του υπερυψωμένο τον θρόνο του επισκόπου, του προεστώτος της λειτουργικής σύναξης. Η ερμηνεία της αμφιθεατρικής διαμόρφωσής του, η καταγωγή της μορφής και η σημασία της χρήσης του αποτελούν το επίκεντρο της παρούσας ανακοίνωσης ως ταπεινού αφιερώματος στον αείμνηστο καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα.

Στην Αλεξάνδρεια έχει έλθει στο φως ένα συγκρότημα περίπου είκοσι διδασκαλείων της ύστερης αρχαιότητας στη συνοικία Kom el-Dikka. Πρόκειται για μικρών σχετικά διαστάσεων επιμήκεις θαλάμους στη μία στενή πλευρά των οποίων διαμορφώνεται κατά κανόνα μία κατασκευή παρόμοια με το παλαιοχριστιανικό σύνθρονο, η οποία έφερε στο κέντρο υπερυψωμένη την καθηγητική καθέδρα. Η Κ.Ε. Welch που επιχείρησε να διαγνώσει την καταγωγή της κατασκευής αυτής την συσχέτισε με το σύνθρονο αδυνατώντας, ωστόσο, να επεξηγήσει τη σχέση τους.

Προκειμένου να κατανοήσουμε τη σημασία και την σχέση των δύο αυτών κατασκευών θα διερευνήσουμε την εξέλιξη της μορφής της αίθουσας διδασκαλίας του αρχαίου ελληνικού κόσμου και θα αναδείξουμε την αντίληψή του για τον ιερό χαρακτήρα της γνώσης. Θα υποστηρίξουμε ότι τα διδασκαλεία της Αλεξάνδρειας αποτελούν μετεξέλιξη της μορφής της

εξέδρας των αρχαίων γυμνασίων με στόχο την απομόνωση και την εσωτερικοποίηση της διδασκαλίας κατά την ύστερη αρχαιότητα. Αυτή την θεατροειδή κατασκευή, η οποία συναντάται στα κείμενα ως «εξέδρα» ή «διατριβή» ή «θέατρο των Μουσών», υιοθέτησε η Χριστιανική εκκλησία μεταφέροντας στην αψίδα του Χριστιανικού ιερού την αίθουσα διδασκαλίας της εποχής της, προκειμένου να τονιστεί πρωτίστως στο πρόσωπο του Χριστού και του εις τύπον Χριστού επισκόπου η ιδιότητα του ιερού διδασκάλου και της Θείας Σοφίας αξιοποιώντας τη δύναμη των συμβόλων του εθνικού κόσμου.

37ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
Εισηγήσεις και Ανακοινώσεις
Κατάλογος Ομιλητών

Α. Διημερίδα με ειδικό θέμα: «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή» αφιερωμένη στον Χαράλαμπο Μπούρα

A.1) Εισηγήσεις

- 1. Βελένης Γεώργιος:** Έμπνευση και Δημιουργία στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική
velenis@hist.auth.gr
- 2. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης:** Αναμνήσεις από τη μακρόχρονη γνωριμία με τον Χαράλαμπο Μπούρα
kenmt@academyofathens.gr
- 3. Κορρές Μανόλης:** Ανακύκλωση λίθων
mankor@otenet.gr
- 4. Μαμαλούκος Σταύρος:** Από το σχεδιασμό στην κατασκευή: ζητήματα εφαρμογής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική
smamaloukos@geam-mnimeio.gr
- 5. Παπαγιάννη Ελευθερία:** Η οικοδομική δραστηριότητα στο Βυζάντιο με το βλέμμα του Νομικού
eparag@law.uoa.gr
- 6. Πολυβίου Μιλτιάδης:** Η οικοδόμηση ενός αγιορείτικου καθολικού των αρχών του 19^{ου} αι.
miltos.polyviou@gmail.com

37th Symposium of the Christian Archaeological Society

Major papers and Communications

Speaker List

A. Two-day meeting on: “Byzantine and post-Byzantine architecture: from planning to implementation” dedicated to Charalampos Bouras

A.1) Major Papers

1. **Velenis Georgios:** Inspiration and Creation in Byzantine Architecture
velenis@hist.auth.gr
2. **Vokotopoulos Panayotis:** Memories from the long acquaintance with Charalampos Bouras
kevmt@academyofathens.gr
3. **Korres Manolis:** Recycling of stones
mankor@otenet.gr
4. **Mamaloukos Stavros:** From planning to construction: questions of implementation in Byzantine architecture
smamaloukos@geam-mnimeio.gr
5. **Papagianni Eleftheria:** Construction activity in Byzantium through the eyes of a Law Historian
epapag@law.uoa.gr
6. **Polyviou Miltiadis:** The construction of an Athonite katholikon of the early 19th century
miltos.polyviou@gmail.com

A.2) Ανακοινώσεις Ειδικού θέματος

1. **Αρβανιτόπουλος Σταύρος:** Στοιχεία αστικού σχεδιασμού στο πολεοδομικό συγκρότημα του Μυστρά
rvmanos@hol.gr
2. **Ασλανίδης Κλήμης:** Εξέλιξη, ανανέωση και αναδρομές στη βυζαντινή αρχιτεκτονική των νησιών του Αιγαίου
kaslanidis@yahoo.com
3. **Baldini Isabella:** Liturgical furniture and decoration in Byzantine Gortyn from the excavations of the Episcopal church
isabella.baldini@unibo.it
4. **Βογιατζής Σωτήρης:** Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο
sotvog@gmail.com
5. **Γερούση Ευγενία:** Δίκλιτοι καμαροσκέπαστοι ναοί της Θήρας
egerousi@yahoo.com
6. **Γιαννίτσαρης Γεώργιος:** Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική μεταβυζαντινών ναών της Ευρυτανίας
ggiannit@yahoo.gr
7. **Γκαλά-Γεωργιά Έλλη:** Κινστέρνες στη Θεσσαλονίκη τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο: κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, συντήρηση και επιπτώσεις στη δημόσια ζωή
pageo@tee.gr
8. **Etinhof Olga:** New data on Blachernae tradition in old Russia
etinhof@mail.ru
9. **Θεοχαρίδης Πλούταρχος και Κουφόπουλος Πέτρος:** Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του κοιμητηριακού ναού της μονής Βατοπεδίου
plutheo@gmail.com
pkoufop@upatras.gr, pkoufopoulos@pkmm-architects.gr

A.2) Communications

1. **Arvanitopoulos Stavros:** Elements of town planning in the urban complex of Mistras
rvmanos@hol.gr
2. **Aslanidis Klimis:** “Development, renewal, and retrospection in Byzantine Architecture of the Aegean Islands”.
kaslanidis@yahoo.com
3. **Baldini Isabella:** Liturgical furniture and decoration in Byzantine Gortyn from the excavations of the episcopal church
isabella.baldini@unibo.it
4. **Vogiatzis Sotiris:** Domes with 16-sided drums
sotvog@gmail.com
5. **Gerousi Evgenia:** Two-aisled barrel-vaulted churches of Thera
egerousi@yahoo.com
6. **Giannitsaris Georgios:** Observations on the architecture of post-Byzantine churches of Evrytania
ggiannit@yahoo.gr
7. **Galla-Georgila Elli:** Cisterns in Thessalonike in the Middle and Late Byzantine period: construction characteristics, conservation, and impact on public life
pageo@tee.gr
8. **Etinhof Olga:** New data on Blachernae tradition in old Russia
etinhof@mail.ru
9. **Theocharidis Ploutarchos and Koufopoulos Petros:** Observations on the construction history of the funerary church of the monastery of Vatopedi
plutheo@gmail.com
pkoufop@upatras.gr, pkoufopoulos@pkmm-architects.gr

10. **Καραγιάννης Νικόλας:** Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του κάστρου της Μενδενίτσας
nikoskar84@gmail.com
11. **Καραμπίνης Μιχάλης και Παπάζογλου Σταύρος:** Νεότερα για το ναό της Επισκοπής της Σκύρου, 895 μ.Χ. (Αρχιτεκτονική-Γλυπτική)
mkarambinis@gmail.com
papasoglou@hotmail.com
12. **Μιχάλαγα Δέσποινα:** Προτάσεις ανοικοδόμησης αρχιεπισκοπικού μεγάρου στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο
dsmich@theol.uoa.gr
13. **Μπιλής Θεμιστοκλής και Μαγνήσαλη Μαρία:** Η επανάχρηση αρχαίων λίθων στην Παναγία Σκριπού. Συμβολή στον σχεδιασμό ενός βυζαντινού εργοταξίου
themisbilis@yahoo.gr
magnisali@yahoo.gr
14. **Μπούρα Ναταλία και Τσίργιαλου Αλίκη:** Το αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα στο Μουσείο Μπενάκη: Η γνωστή και άγνωστη πλευρά του αρχιτέκτονα και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου.
boura@benaki.gr
tsirgialou@benaki.gr
15. **Οικονόμου Αινείας:** Σχεδιασμός και χάραξη της κατασκευής στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή
aineias4@yahoo.com
16. **Πάλλης Γιώργος:** Το μεσοβυζαντινό μαρμάρινο τέμπλο: ζητήματα σχεδιασμού και κατασκευής
gnpall@yahoo.gr
17. **Ράπτης Κωνσταντίνος:** Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: επανεξετάζοντας την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία της πρωτοβυζαντινής βασιλικής
raptis.constantinos@gmail.com

10. **Karagiannis Nikolas:** Observations on the construction history of the castle of Mendenitsa
nikoskar84@gmail.com
11. **Karambinis Michalis and Papazoglou Stavros:** New evidence concerning the church of Episkopi on Skyros, 895 A.D. (Architecture – Sculpture)
mkarambinis@gmail.com
papasoglou@hotmail.com
12. **Michalaga Despoina:** Proposals for the construction of an archbishop's palace in Venetian Nafplio
dsmich@theol.uoa.gr
13. **Bilis Themistoklis and Magnisali Maria:** The re-use of ancient stones in the Panagia Skripou. A study in the organization of a Byzantine construction site
themisbilis@yahoo.gr
magnisali@yahoo.gr
14. **Boura Natalia and Tsirgialou Alik:** The archives of Charalambos Bouras in the Benaki Museum: the known and unknown side of the architect and the photographic glance of a Byzantinist
boura@benaki.gr
tsirgialou@benaki.gr
15. **Oikonomou Aineias:** Planning and drawing of construction in the Byzantine and post-Byzantine period
aineias4@yahoo.com
16. **Pallis Giorgos:** The Middle Byzantine marble templon: questions of planning and construction
gnpall@yahoo.gr
17. **Raptis Konstantinos:** The Acheiropoietos of Thessalonike: re-examining the architecture and the construction history of the Early Byzantine basilica
raptis.constantinos@gmail.com

- 18. Τάντσης Αναστάσιος:** Οι αρχιτεκτονικοί τύποι των βυζαντινών ναών και η αφιέρωσή τους: ναοί αφιερωμένοι στην Παναγία
tassostan@hotmail.com
- 19. Τσιβίκης Νίκος:** Στοιχεία αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και οικοδομικές πρακτικές στην Βασιλική του Θεάτρου της Μεσσήνης
tsivikis@gmail.com
- 20. Φουντάς Παντελής:** Επισημάνση δομικών χαράξεων σε αγιορείτικο καθολικό του 18^{ου} αιώνα
palimpce@otenet.gr
- 21. Χατζηλαζάρου Δημήτρης:** Η καταγωγή και η σημασία του παλαιοχριστιανικού συνθρόνου
dimlazarou@yahoo.gr

B) Ελεύθερες Ανακοινώσεις

- 1. Αναγνωστόπουλος Αλέξανδρος:** Φορητή εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα από την Ιερά Μονή Ρουσάνου Μετεώρων αποδιδόμενη στον Θεοφάνη τον Κρήτα
anagnostopoulos@imsn.gr, anagnalex@yahoo.gr
- 2. Ανδρούδης Πασγάλης και Ορφανίδης Γιώργος:** Άγνωστος ορειχάλκινος κηροστάτης με ηράκλειον άμμα από το μουσείο τουρκικής και ισλαμικής τέχνης της Προύσας (Bursa)
archaio22@gmail.com
gorfanid@hist.auth.gr
- 3. Ασφενταγάκης Μιχαήλ:** Ένας ιεροσολυμίτης στρατιώτης στα ιπποτοκρατούμενα Δωδεκάνησα. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του ναού του αγίου Προκοπίου στη Σύμη
mike_symi@hotmail.com
- 4. Βαρολής Ιωάννης:** Κάστρο Βελίκας: Η οικοδομική ιστορία της εκκλησίας
iovaralis@uth.gr

18. **Tantsis Anastasios:** The architectural types of Byzantine churches and their dedication: churches dedicated to the Virgin
tassostan@hotmail.com
19. **Tsivikis Nikos:** Elements of architectural planning and construction practices in the basilica of the Theater at Messene
tsivikis@gmail.com
20. **Fountas Pantelis:** Detection of structural planning in an Athonite katholikon of the 18th century
palimpce@otenet.gr
21. **Chatzilazarou Dimitris:** The origin and meaning of the early Christian synthronon
dimlazarou@yahoo.gr

B) Free Communications

1. **Anagnostopoulos Alexandros:** Portable icon of Christ the Great Archpriest from the Monastery of Roussanou at Meteora attributed to Theophanes the Cretan
anagnostopoulos@imsn.gr, anagnalex@yahoo.gr
2. **Androudis Paschalis and Orfanidis Giorgos:** Unknown bronze candlestick with the Knot of Hercules from the Museum of Turkish and Islamic Art in Bursa
archaio22@gmail.com
gorfanid@hist.auth.gr
3. **Asfentagakis Michael:** A soldier from Jerusalem in the Hospitaller Dodecanese. Observations on the wall paintings of the church of Saint Procopius on Syme
mike_symi@hotmail.com
4. **Varalis Ioannis:** Kastro Velikas: the construction history of the church
iovaralis@uth.gr

5. **Γουλούλης Σταύρος:** Στη Λάρισα του 10^{ου} αιώνα: Ναός του Χριστού [;] και το ιστορημένο πρόγραμμα των αγίων Τεσσάρων Μαρτύρων
stavros.gouloulis@gmail.com
6. **Δελιγιαννάκης Γιώργος:** «ΝΗΣΣΩΝ ἹΕΡΩΝ ἈΡΕΑΜΕΝΟΣ»: Προσωπογραφικές και άλλες παρατηρήσεις για μια υστερορωμαϊκή επιγραφή από την Κώρικο της Κιλικίας
georgios.deligiannakis@gmail.com
7. **Frigerio-Ζένιου Στέλλα:** Ξεχασμένο ξυλόγλυπτο επιστύλιο του 16^{ου} αιώνα στην εκκλησία της Μεταμορφώσεως, στην Σωτήρα Αμμοχώστου
stella.frigerio-zeniou@bluewin.ch
8. **Καρατζόγλου Ιωάννης:** Έρευνα για την αγία Φωτεινή της Σμύρνης
iikaratz@otenet.gr
9. **Λαμπροπούλου Άννα και Κολυροπούλου Θεώνη:** Νέα στοιχεία για μία λησμονημένη αγία της πόλης των Αθηνών.
alambrop@eie.gr, anna_lampropoulou@yahoo.gr
kollyrop@hol.gr
10. **Μαΐλης Αθανάσιος:** Από το Βυζαντινό μοναχισμό στην Ενετική ευσέβεια. Ο διπλός ναός του αγίου Παντελεήμονα/αγίου Δημητρίου στα Περιβόλια Χανίων
mailis_th@yahoo.com
11. **Μαντάς Απόστολος:** Ασυμφωνίες στην αντιγραφή και αναζήτηση ενός χαμένου προτύπου: σχόλια σε τρεις μικρογραφίες του Ευαγγελίου Džruči II
apomantas@yahoo.gr
12. **Μυριανθούς Διομήδης:** Οι οικοδομικές φάσεις του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Λευκόνοικο της Κύπρου
dmyri@logosnet.cy.net
13. **Μυριανθούς-Κουφοπούλου Μαρίνα:** Η μεσαιωνική και η μεταβυζαντινή λάρνακα της Αγίας Αικατερίνης στη Μονή Σινά
mmyri@pkmm-architects.gr

5. **Gouloulis Stavros:** In 10th-century Larisa: a Church of Christ [?] and the painted program of the holy Forty Martyrs
stavros.gouloulis@gmail.com
6. **Deligiannakis Giorgos:** «ΝΗΣΣΩΝ ἹΕΡΩΝ ἈΡΕΑΜΕΝΟΣ»: Prosopographic and other observations concerning a late Roman inscription from Corycus in Cilicia
georgios.deligiannakis@gmail.com
7. **Frigerio-Zeniou Stella:** A forgotten wood-carved epistyle of the 16th century in the church of the Transfiguration, at Sotira, Famagusta
stella.frigerio-zeniou@bluewin.ch
8. **Karatzoglou Ioannis:** Research concerning Saint Photeine in Smyrna
iikaratz@otenet.gr
9. **Lambropoulou Anna and Kollyropoulou Theoni:** New evidence concerning a forgotten female saint of the city of Athens.
alambrop@eie.gr, anna_lampropoulou@yahoo.gr
kollyrop@hol.gr
10. **Mailis Athanasios:** From Byzantine monasticism to Venetian piety. The double church of Saint Panteleimon / Saint Demetrios at Peribolia, Chania
mailis_th@yahoo.com
11. **Mantas Apostolos:** Inconsistencies in the copying and search of a lost model: remarks on three miniatures of the Džruč'i II Gospel
apomantas@yahoo.gr
12. **Myriantheus Diomidis:** The construction phases of Archangel Michael at Lefkonoikos in Cyprus
dmyri@logosnet.cy.net
13. **Mytiantheos-Koufopoulou Marina:** The Medieval and the post-Byzantine sarcophagus of Saint Catherine in the Monastery of Sinai
mmyri@pkmm-architects.gr

14. **Ντιντιούμη Σοφία:** Το κάστρο της Βελίκας και οι σχέσεις με τα παραδουνάβια κάστρα: η μαρτυρία της κεραμικής
s.didioumi@gmail.com
15. **Πανσελήνου Ναυσιζά:** Τρίπτυχο με την παράσταση της Θεοτόκου Ρόδον το Αμάραντον και Αγίων
npanselinou@gmail.com
16. **Παπαδοπούλου Βαρβάρα:** Η οχύρωση της βυζαντινής πόλης των Ιωαννίνων. Συμβολή στην οχυρωματική της βυζαντινής
vrapadopoulou@culture.gr
17. **Πασαλή Αφροδίτη:** Το Καθολικό της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Βαρετάδα Αιτωλοακαρνανίας
a.pasali@teilar.gr
18. **Παταπίου Νάσα:** Νέα στοιχεία για τον πύργο Κιτίου και τα οικόσημα του
npatariou@moec.gov.cy
19. **Πινακουλάκη Ελευθερία:** Κάστρο Βελίκας: Τα γυάλινα ευρήματα
eliapin@yahoo.com
20. **Πινάτση Χριστίνα:** Το τέμπλο του καθολικού της αγίας Μονής Αρείας Ναυπλίου
cpinatsi@yahoo.com
21. **Ρούσσοσ Κωνσταντίνος:** Ανασυνθέτοντας τη δυναμική του τοπίου στην περιφέρεια του Αμορίου κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο
roussos_kostas@hotmail.com
22. **Σδρόλια Σταυρούλα:** Το Κάστρο της Βελίκας και οι οχυρώσεις της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου στη Θεσσαλία
rsdrolia@hotmail.com
23. **Στρατή Αγγελική:** Άγνωστα έργα του ζωγράφου Ιωάννη, γιου του Θεοδώρου, από την Γραμμοστά στην Καστοριά
stratiangeliki@gmail.com

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

[βιβλιοτεχνία]

www.vivliotechnia.gr